

UNIVERZITA JANA AMOSE KOMENSKÉHO PRAHA

MAGISTERSKÉ KOMBINOVANÉ STUDIUM

2013 – 2015

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Petr Šimáček

Filozofický přesah díla J. A. Komenského

Praha 2015

Vedoucí diplomové práce: Mgr. Jan Josl

JAN AMOS KOMENSKY UNIVERSITY PRAGUE

MASTER COMBINED STUDIES

2013 – 2015

DIPLOMA THESIS

Petr Šimáček

**Transfer of the philosophical dimension in the work of
J. A. Komenský**

Prague 2015

The Diploma Thesis Work Supervisor: Mgr. Jan Josl

Prohlášení

Prohlašuji, že předložená diplomová práce je mým původním autorským dílem, které jsem vypracoval samostatně. Veškerou literaturu a další zdroje, z nichž jsem při zpracování čerpal, v práci řádně cituji a uvádím v seznamu použitých zdrojů.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v univerzitní knihovně.

V Praze dne 2. 3. 2015

Petr Šimáček

Poděkování.

Děkuji vedoucímu mé diplomové práce Mgr. Janu Joslovi za to, že mě inspiroval svými přednáškami o filozofii výchovy k hlubšímu zamyšlení nad tématem.

Anotace

Práce popisuje Komenského filozofické myšlení a dílo; jak vzniklo, čím a kým byla jeho filozofie ovlivněna, jaký je její přesah do současnosti. V druhé části se pak dotýká Komenského pojetí filozofie výchovy a pokouší se upozornit na stálou aktuálnost a potřebu filozofického myšlení pro současné pojetí speciální pedagogiky jako vědního oboru.

Klíčová slova

Etika, filozofie, filozofie výchovy, Komenský, logika, metafyzika, ontologie, pansofie, paralelizmus, scholastika.

Annotation

This work describes Comenius's philosophical thoughts and his work; creation of his work, what and who influenced his philosophy and what is the overlap of his philosophy to the present. In the second part my work touches Comenius's conception of the philosophy of education and attempts to highlight the permanent topicality and need for philosophical thinking for the current concept of special education as a discipline.

Keywords

Ethics, Komenský, logic, metaphysics, ontology, pansophy, parallelism, philosophy, philosophy of upbringing, scholasticism.

OBSAH

ÚVOD.....	8
1 SOUČASNÝ I MINULÝ POHLED NA FILOZOFII KOMENSKÉHO.....	10
2 STRUČNÝ ŽIVOTOPIS.....	13
3 KOMENSKÉHO FILOZOFIE	21
3.1 Vliv Mikuláše Cusánského na Komenského filozofii.....	21
3.2 Období filozofické přípravné – předpansofické	26
3.3 Období filozofické.....	30
3.3.1 Pansofie	38
3.3.2 První filozofie.....	40
3.3.3 Dveře věcí.....	46
3.3.4 Všenáprava	58
4 KOMENSKÉHO FILOZOFIE VÝCHOVY	68
4.1 Komenského teorie poznání	68
4.2 Vychovatelovo působení	71
4.3 Komenského východiska moderní pedagogické vědy.....	72
4.4 Komenského filozofie výchovy a moderní vědeckost současné školy	73
4.5 Komenského filozofie výchovy a soudobé speciální školství	74
5 VYUŽITÍ FILOZOFIE VÝCHOVY VE SPECIÁLNÍ PEDAGOGICE.....	75
ZÁVĚR	81
SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ.....	84

ÚVOD

„Jeden každý tvor, i nerozumný, přirozeně k tomu se nese, aby libé a pohodlné věci sobě liboval a jich žádostiv byl: ovšem tedy člověk, v němž rozumná jemu přistvořená moc takovou tu k dobrému pohodlnému vzbuzuje. A nejen vzbuzuje, ale i na to vede, aby což více dobré, libé, pohodlné jest, to sobě více liboval a srdnatěji po tom dychtil. Odkudž dávno mezi moudrými otázka byla, kde a v čem by vrch dobrého (summum bonum) bylo, na němž by se žádost lidská stavovala: to jest, jehož by dosáhna člověk myslí svou, tu odpočinouti mohl a musel, čeho víc žádati nemaje.“¹

V jednom ze svých posledních spisovatelských plánů nazval Jan Amos Komenský část svých spisů, která se zabývala plány na všeobecný světový mír a soulad, „jitřenkou budoucího věku“². A právě tímto názvem by bylo možné pojmenovat celé jeho dílo. Příměr k jitřence jako by byl zvolen s úmyslem poukázat na fakt, že Komenský zazářil jako jitřenka nového dne moderní doby, aniž se denního světla dožil; sám se nazýval „desideriorum vir“, mužem touhy. Chápal své dílo jako něco, co umožní vznik odvážných plánů a záměrů, ale neumožní jejich uskutečnění.

Komenský je postavou balancující na rozhraní dvou věků. Jedno období, dozívající středověk, v Komenském zapustilo kořeny z prostého důvodu okolností, ve kterých se narodil. Sám svým působením v průběhu svého života proměňuje svůj „zažitý středověk“ v cosi nového, co stojí o stupeň výše. Posunuje se k obzoru moderní doby; k době osvícení a negace všeho nepružného dědictví středověku.

Ostatně Komenský byl prizmatem jednostrannosti takřka vždy posuzován; někdy je učencem středověkým, jindy moderním. Už v jeho době se o to někteří pokoušeli, v době osvícenství a i poslední dvě století, která věnovala hodnocení Komenského více serióznosti, prostředků a času. Dnes je nutné posoudit, jak moc nespravedlivé a omezené bylo toto hodnocení!

Tento neobyčejný zájem o jeho postavu od éry jeho života až dodnes je důkazem, že jeho odkaz je v nějaké formě stále živý. Komenský nás totiž nutí sledovat sebe sama skrze něho: také můžeme vidět dvojí stránku života svého. Tedy nejen jeho sílu a sebejistotu, ale i problémy, otázky a nejistoty...

¹ KOMENSKÝ, J. A. *Labyrint světa a ráj srdce*. 3. vyd. Praha: Odeon, 1984. s. 11. 01-038-84.

² KOMENSKÝ, J. A. *Gentium salutis reparator. Posel míru a blaha národů*. Praha: 1956. s. 95.

Jeho postoje pro nás mohou být výzvou ke kritice, ale i k sebekritice; k častému ohlížení se zpět ke kořenům našeho lidství, k revizi našich počátků, základů, východisek...A protože uvědomění si úplných počátků je jedinou cestou pokroku lidského myšlení, učí nás vlastně Komenský skrze zaujímání postojů k němu samotnému hloubat nad problémy lidské výchovy, skrze kterou, jak doufal, dojde svět k všeobecné nápravě a harmonii.

Úkolem této práce je pokusit se uchopit Komenského jako filozofa a zjistit, jestli byl „pouhým“ filozofujícím vychovatelem, anebo naopak - jestli jeho pedagogika přímo z jeho filozofie vycházela, a byla tedy na jeho filozofii závislá. Bude zde také proveden pokus ukázat, jakými životními cestami a také jakými vzory byly Komenského filozofické názory formovány do filozofie výchovy a kde v konečném důsledku Komenský viděl jejich cíl, jejich praktické uplatnění. A viděl-li ho vůbec...V druhé části práce bude naznačena linie filozofie výchovy, která z Komenského názorů vzešla a je dodnes pro pedagogiku aktuální.

Poznámka autora práce k jejímu úvodu.

Záměr napsat práci na téma filozofického odkazu J. A. Komenského vznikl na základě mé takřka dvacetileté vychovatelské zkušenosti v dětském diagnostickém ústavu. Že je třeba pro tento druh pedagogiky důkladného osvojení si filozofie výchovy, je nad slunce jasné. Že tomu tak u většiny pedagogů v oboru není, je bohužel realita.

Jako příčinu tohoto stavu vidím to, že samotní pedagogové až na výjimky filozofy nejsou – současný systém jejich vzdělávání jim filozofii zprostředkovává pouze prostřednictvím krátkých všeobecných exkurzů. A to i přesto, že je v současné hodnotově vyprázdněné společnosti potřeba filozofického vzdělání a myšlení více, než kdy jindy.

Je v silách současné pedagogiky vrátit se k filozofickým základům, které nám zde položil již Komenský a o kterých pojednává tato práce? Nebo se odkaz na Komenského dílo stane pouze mnohokrát opakovaným klišé, prázdným heslem bez obsahu, tak jak je dnes často užíváno?

Vše zde uvedené je důvodem, proč tuto práci nenapsal student filozofie, ale student speciální pedagogiky na katedře speciální pedagogiky UJAK. Pod dojmem, že navrátit zpět filozofii výchovy pedagogice tak, aby byla skutečně živá a zvnitřněná, je v silách zas a pouze pedagogů...

1 SOUČASNÝ I MINULÝ POHLED NA FILOZOFII KOMENSKÉHO

Již Komenského současníci (například Jonston) hodnotili jeho jazykové příručky z filozofického hlediska. Tedy přesněji obsahově; schopnost celkové syntézy, jednotlivého i všeobjímajícího hlediska. První kritikové vševědy mu vytýkali hlavně jeho přílišný racionalismus – napadali Komenského hlavně z teologických pozic. Oxenstierna, Arnold i Maresius zavrhovali pak jeho všenápravné projekty v jejich většině: Oxenstierna z pozice luterské, druzí dva z pozic teologie reformované. Bayle, který na Arnolda a Maresiuse navazuje, neuznává ani Komenského filozofii výchovy...

Naopak Leibnitz, byť se ve svém hodnocení věnuje hlavně Komenského didaktickým spisům, ho nazývá vážným filozofickým spisovatelem.³ Ve všenápravných projektech byl ostatně Leibnitz s Komenským spřízněným myslitelem.

Komenského filozofií se podrobně zabýval i Palacký. Charakterizoval ji jako myšlenku, „...že jazyk je klíčem k celkovému pochopení věcí a navazuje na knihu *Methodus lingvarum novissima*.“⁴ Komenským jako filozofem se zabýval i K. B. Štorch. Viděl v něm v duchu naturfilozofie předchůdce konstruktivní metafyziky 19. století – jeho organické myšlení, teologický základ, triadické schéma myšlenek...Staví Komenského na roveň Descartovi, v některých ohledech ho dokonce staví nad něho.⁵

Dalším filozofem, který celkem výstižně pojmenoval principy Komenského filozofie, byť se nezabýval jejím vztahem k jeho soustavě pedagogické, byl herbartista F. B. Květ.⁶ Další herbartovec J. Durdík se zabýval také Komenského filozofií, obsaženou v pansofii, jeho závěry však nijak pozitivní nebyly. Mezi snahou Jana

³ „Blažený starče, pravého světa nový dobyvateli, který Tvou péčí je nám vyličen, neodkládej naděje, smrt přetrvá práce Tvá, co s horlivostí jsi sil, v úrodnou padlo zem. Nastane čas, Komenský, kdy nejlepší lidé velebiti budou Tebe za to, co jsi konal, doufal a přál si.“ Oslavný text Leibnitzův, nedatováno. In: MERHOUT, C. *Jan Amos Komenský*. Praha: Melantrich, 1920. s. 12.

⁴ PALACKÝ, F. *Život J. A. Komenského*. In: ČČM III, s. 19 – 55. 1829.

⁵ ŠTORCH, K. B. *Komenského snahy pansofické*. In: ČČM XXV, s. 85. Praha: 1851.

⁶ KVĚT, F. B. *Jádro metafyziky J. A. Komenského*. In: ČČM XXXII, s. 468. Praha: 1859.

Amose na poli pedagogickém a filozofickém dělal jasnou dělicí čáru. Komenského v podstatě z dějin filozofie vylučoval.⁷

Komeniolog F. J. Zoubek prosazoval pojetí pohledu na Komenského jako pouze na pedagoga; způsob pohledu, který postupně při posuzování jeho díla začal převažovat.⁸ Pojetí Komenského jako velkého pedagoga, bez historických souvislostí, posuzovaného očima moderní doby, se vlastně stalo pravidlem.

Svou disertační prací zařadil Ján Kvačala Komenského *Fyziku* do proudu *physica mosaica*⁹. Jeho zásluhou byl odstartován vědecký pohled na Komenského dílo a jeho zařazení do dějin filozofie. V jeho dílech však převládá pohled nábožensko-teologický a historický. Učinil na téma Komenského filozofie řadu důležitých objevů – například o vztahu Komenského k Mikulášovi z Kusy před rokem 1620.¹⁰

Komenského podrobil zkoumání i Masaryk, který u něho řešil problémy klasifikace vědních oborů a také své problémy víry a vědění. Tím, že ho zařadil do „konkrétní logiky“, ho vlastně zařadil do dějin filozofie. Drtina navrátil zájem ke Komenského pansofickým snahám. Neodhaduje dobře vztahy těchto snah k jeho pedagogice.¹¹ Podobný názor jako měl F. Zoubek, zastává i J. V. Novák¹² a dokonce i J. Hendrich, který Komenského filozofii zkoumá s krajní opatrností.¹³ Přitom právě Hendrich se věnoval studiu filosofických stránek Komenského velmi podrobně. Ve svém komeniologickém díle položil základy k bádání o jeho filozofickém odkazu.¹⁴ Propagoval však, že nejlépe k jejímu pochopení je izolovat Komenského pedagogiku od jeho filozofie. Nepohlíží ke své újmě na Komenského očima jeho doby, ale doby moderní, tudíž zkresleně... O. Chlup zdůrazňuje Komenského vztah s Baconovým

⁷ DURDÍK, J. *Dějepisný nástin filozofie novověké I*. Praha: 1870. s. 77-80.

⁸ ZOUBEK, F. J. *Život Jana Amose Komenského*. Praha: 1892.

⁹ Biblická fyzika.

¹⁰ KVAČALA, J. *Príspevky k spoznaniu Komenského učenosti a vzdelanosti*. In: *Archiv JAK* X, s. 20. 1927.

¹¹ DRTINA, F. *Význam pansofických snah J. A. Komenského*. In: *Pedagogické rozhledy* XX, s. 401. 1907.

¹² NOVÁK, J. V. *Literatura o filozofii Komenského*. In: *Česká mysl* I, s. 263. 1900.

¹³ NOVÁK, J. V., J. Hendrich. *Jan Amos Komenský. Jeho život a spisy*. Praha: 1932.

¹⁴ Viz. třeba: HENDRICH, J. *Komenského logika*. In: *Archiv JAK* 14, s. 131. 1937.

induktivním realizmem a dokladuje jeho prolínání i do jeho pedagogiky. Snaží se ho ale posunout do souvislostí materialistických a senzualistických tradic.¹⁵ Asi nejkomplexnější pohled na Komenského filozofii poskytl ve svém díle J. Patočka. Jeho názory byly pro tuto práci největším vodítkem.

¹⁵ Viz. CHLUP, O. *Výchova k nápravě věcí lidských. Jan Amos Komenský (1592-1670)*. In: *Vývoj pedagogických idejí v novém věku*. Brno: s. 9. 1925.

2 STRUČNÝ ŽIVOTOPIS

Jan Amos Komenský se narodil 28. Března 1592 poblíž Uherského Brodu na jižní Moravě. Vyrůstal v poměrně zámožné rodině – otec byl zprvu mlynářem, později vlastnil měšťanský dům přímo v Uherském Brodě. Celá rodina se hlásila k církvi českých bratří. V této době již jednota uzavřela smír se světem – po mnoha desítkách let více či méně radikálním až husitskému vystupování proti světskému způsobu života. Jejimi členy se stalo mnoho představitelů šlechty a vzdělanců, sblížila se s kalvinismem. V protikladu k dobám, kdy Jednota oponovala učené vzdělanosti a teoretickému vzdělání, ve druhé polovině 16. století se naopak stala vyjímaným zdrojem kultury a humanismu...

Jan poměrně brzy, ještě v dětském věku osiřel a jeho výchovu převzali poručníci. O jeho vzdělávání se zprvu příliš nestarali. Teprve v šestnácti letech se začal na bratrské škole v Přerově učit latině; bez jejíž znalosti tehdy nebylo možné získat vyšší vzdělání. Brzy si ho všimli jako nadaného žáka jeho učitelé a roku 1611 byl vybrán ke studiím filosofie a theologie na akademii v Herbornu. Po dva roky zde naslouchá tehdy slavným profesorům, zvláště pak Alstedovi. Imponuje mladému Komenskému svými encyklopedickými znalostmi a blízký je mu také věkem.

V Herbornu kvetl bohatý vědecký život. Probíraly se tu veškeré vědecké novinky té doby – třeba astronomické objevy Galileiho a spor o heliocentrismus... Byly zde rovněž diskutovány theologické otázky a také otázky církevní politiky, tehdy blízké k politice světské. Pod dojmem debat o blízkém příchodu tisíciletého království Kristova a konce věků tam probíhajících, se Komenský rozhodl, že se nevrátí k středověké víře svých husitských předků, ale nahlédne ji způsobem novým. Nejspíš již v Herbornu v něm začal klíčit záměr vystřídat temnotu světlem vzdělanosti, jejím šířením a také šířením evangelia jako poselství dobra a pravdy...

Během zhruba třech a půl let, které na studiích v cizině strávil, nezanedbal žádné příležitosti ke studiu. Navštívil Amsterdam a Spojené provincie, účastnil se veřejné pitvy, navštívil také Marburk, působiště profesora Goclenia¹⁶. Strávil také jeden rok na univerzitě v Heidelbergu. Odtud pochází jedna myšlenka, která bude Komenského

¹⁶ Rudolph Goclenius (1547 – 1628) – profesor fyziky, matematiky, logiky a etiky v Marburku. Navazoval na nominalismus a italský aristotelismus. Je autorem pojmu ontologie, jehož použil k označení první filosofie.

provázet celý jeho život: sjednocení protestantů, církevní smír mezi luterány a reformovanými, je třeba všeobecné dohody křesťanstva...

Po návratu ze studií se mladý Komenský pouští do realizace svého záměru povznést českou literaturu na světovou úroveň. Musel proto sestavit latinsko-český slovník. Studuje archeologii a zeměpis. Nejspíš již v této době studuje Mikuláše Kusánského¹⁷, J. Valentina Andreae¹⁸ a mnoho dalších...A také učí. Učí na stejné škole, kterou kdysi navštěvoval – na latinské škole českých bratří v Přerově. V té době vydal příležitostný spis *Retuňk proti Antikristu* a také učebnici, která se bohužel nedochovala.

Roku 1618 byl Komenský ustanoven kazatelem a začal pečovat o komunitu českých bratří ve Fulneku na východní Moravě. Zde se také oženil a stal se rektorem místní školy. Vydal zde *Dopisy chudých a bohatých Ježíši Kristu*¹⁹, ze kterých je možné vysledovat jeho pozoruhodné chápání problematiky života chudých lidí a sociálních problémů vůbec; přesto, že sám byl tehdy poměrně bohat a sociálním strádání sám nezažíval. V této době začíná evropský konflikt, který navždy změní Komenského osud...

Po dvou letech válečného úsilí došlo k šarvátce na Bílé hoře u Prahy, kde vojska Maxmiliána Bavorského (v jeho vojsku sloužil i mladý René Descartes²⁰; jeho účast v bitvě na Bílé hoře nelze doložit) rozehnala stavovskou protestantskou armádu. Vítězná strana otočila kormidlo země směrem ke katolicismu a protireformace získala vrchu. Roku 1622 byl Fulnek obsazen habsburskou armádou, Komenskému byla spálena knihovna a epidemie zahubila jeho ženu a dvě děti. Tehdy třicetiletý Jan Amos přišel úplně o všechno...

¹⁷ Blíže o Kusanovi viz. kapitola této práce: *Vliv Cusanův na Komenského filozofii*.

¹⁸ Johann Valentin Andreae (1586 – 1654) – luterský teolog a básník, usilující o nápravu vyučovacích metod. S Komenským se seznámil v Heidelbergu a stal se jeho vlivným poradcem.

¹⁹ KOMENSKÝ, J. A. *Listové do nebe, v kterýž chudí i bohatí před Kristem žaloby a stížnosti na sebe vespolek vedou*. In: *Dílo JAK* 3, s. 163.

²⁰ René Descartes (1596 – 1650) byl francouzský filosof, matematik a fyzik. Celé jeho životní úsilí je usilovným hledáním pevných jistot, nejprve matematických, později i filosofických: Descartovo řešení spočívá v radikální skepsi, metodickém zpochybnění všeho, o čem lze pochybovat

V reakci na své útrapy a útrapy svých blízkých napsal knihy s tematikou duchovní a mravní útěchy – spisy útěšné. A nejslavnějšími z nich jsou jistě *Labyrint světa a ráj srdce*²¹ a *Hlubina bezpečnosti*²².

V nejbližších letech po porážce protestantského stavovského povstání Komenský cestoval, ukrývá se na panstvích svých šlechtických ochránců. Setkává se s Koterou a Poniatowskou – proroky, kteří předpovídali ve svých vizích převratné věci budoucí...Komenský těmto lidem po počáteční opatrnosti uvěřil; není se co divit člověku, pronásledovaného v té době nejtěžšími ranami osudu. Lze však beze strachu konstatovat, že na vývoj jeho teoretických náhledů to nemělo žádný vliv.

V březnu 1628 odjíždí Jan Amos do Lešna. Jednota zde byla usazena již od 16. století a měla zde vybudované poměrně slušné zázemí. Rok před příjezdem do Lešna se seznámil Komenský v zámecké knihovně ve Vlčicích s Bodinovou²³ *Didaktikou*. Pojala ho myšlenka, vytvořit z ní pro své krajany stručný přehled. Studium, které k tomuto tématu podstoupil s pedantičností a pilí sobě vlastní, dosáhl poznatků takového rázu, že skrze svou pedagogiku a první filozofii přichází s idejí *Velké didaktiky*. V té provádí Komenský syntézu obecných filozofických náhledů na výchovu. Zakládá tím celou systematickou pedagogiku. Plán *Didaktiky* zahrnuje školské ústavy, soustavu organizace školství, spisy pro vzdělávání učitelů, školní učebnice...Vychází *Informatorium školy mateřské*, další učebnice pro školu a *Brána jazyků*. Ta se stala vlastně tehdejším světovým úspěchem. Vyšla roku 1631 a stala se základní jazykovou učebnicí té doby.

Úspěch *Brány jazyků* zdá se byl pro autora radostným překvapením. A znamenal pro něho motivaci zahájit práci na dílech mnohem význačnějších. Tak načrtává obecný pohled na přírodu ve *Fyzice*²⁴, vydané roku 1642. Od té už byl pouhý krůček k napsání syntetické práce, kde by mohl Komenský rozvinout svůj pohled na řád bytí a skutečnosti. Dostala název *Pansofie*.

²¹ KOMENSKÝ, J. A. *Labyrint světa a ráj srdce*. In: *Dílo JAK*, s. 267.

²² KOMENSKÝ, J. A. *Centrum securitatis*. In: *Dílo JAK*, s. 475.

²³ Elias Bodinus (1600 - asi 1650) – německý pedagog. Od roku 1618 působil v Hamburku, kde vydal roku 1621 svou *Didaktik oder Lehrkunst*.

²⁴ KOMENSKÝ, J. A. *Physicae synopsis. Přehled fyziky*. In: *Vybrané spisy JAK* 5, s. 71.

Komenského projekty harmonické vědy o velkém universu brzy vzbuzují velký zájem. Mezi zájemci o tuto koncepci stáli třeba John Dury²⁵ nebo Samuel Hartlib²⁶.

Oba po nějakém čase způsobili, že se o Komenského začali zajímat Švédové, konkrétně Ludvík de Geer²⁷. Ten již roku 1638 Komenskému navrhl, aby se ujal celé Švédské školské reformy. Komenský (prozatím) odmítá na úkor svého působení v Lešně – promýšlel zde své pansofické projekty.

Občas o nich posílal přátelům do Anglie písemné zprávy, či dokonce jakési programy těchto děl. Hartlib usoudivše, že jedna z nich je natolik připravena k posouzení veřejností ji nechal bez Komenského vědomí vytisknout v Oxfordu roku 1637. Pojmenoval ji *Přede hry komeniánských snah*, druhé vydání z roku 1639 se již jmenovalo *Předchůdce pansofie*.²⁸ Sám Descartes se ke Komenského programu vyslovil ve dvou kritických posouzeních...

Mezi Komenským a Descartem a i jinými myslitelné doby (třeba Mersenne) brzy došlo k deklarovaným rozdílnostem. Pansofie však jako novum byla pro mnoho evropských vzdělanců reálnou možností řešení problémů té doby.

Výsledkem až „módního“ zájmu o pansofii bylo pozvání anglického parlamentu adresované Komenskému roku 1641. Důvodem pozvání byl záměr založit zde ve spolupráci s místním prostředím britských učenců středisko pansofických studií.

Ze zdejších Komenského aktivit vzešlo poznání, že nejlepším prostředkem přípravy na nový věk osvícení je nová výchova mládeže. K tomu je nutno provést za prvé zásadní školské reformy, pak zrealizovat projekt církevního smíru a jako třetí krok vypracovat pansofii.

²⁵ John Dury (1595 – 1680) – anglický kazatel v Elblagu. 1624 – 1628 působil v Oxfordu. Byl sběratelem vzácných rukopisů z oblasti vědy a filozofie. Jeho hlavní snahou bylo úsilí o sjednocení protestantských církví. To ho významně spojovalo s Komenským.

²⁶ Samuel Hartlib (1595 – 1662) – syn bankéře v Elblagu. Seznámil anglické učence s Komenského pansofickými snahami, dal podnět k jeho pozvání do Londýna.

²⁷ Ludvík de Geer (1587 – 1652) – z rodiny úspěšného obchodníka. Sám založil úspěšnou továrnu na děla ve Švédsku, podnikal v hornictví. Velký mecenáš kultury, filozofie a školství a také podporovatel vystěhovalců pro víru – tedy i Komenského.

²⁸ viz: PATOČKA, J. *Komeniologické studie I*. 1. vyd. Praha: Oikymenh, 1997. s. 252. ISBN 80-86005-52-6.

Komenský připravoval pro místní školy celý program didaktických prací, teoretických příprav, metodických příruček, učebnic...Mezi lety 1641 – 1642 Komenský podrobněji studoval Baconovo dílo a i jiné myslitele. Výsledkem jeho studií byla kniha *Via Lucis (Cesta světla)*, kde představuje pansofii novým pohledem, akcentujícím nové Komenského filozofické poznatky. Občanská válka však znamenala faktický konec Komenského anglických aktivit.

Po neúspěchu anglické mise byl nucen se Komenský porozhlédnout po nějaké jiné alternativě. Ve hře bylo stále pozvání švédské – tedy Ludvíka de Geera. Projevil zájem také kardinál de Richelieu - prostřednictvím svého rezidenta v Hamburku v roce 1642.²⁹ Než se Komenský rozhodl, však Richelieu umírá. V červnu 1642 odjíždí z Anglie do Holandska, tam možná krátce přemýšlí o nabídce J. Winthropa o nabídce prezidentství na Harvardské koleji,³⁰ aby se definitivně rozhodl pro Švédsko.

Po příjezdu do Švédska Komenský diskutuje dlouhý čas se švédským kancléřem Oxenstjernou. Ten projevuje hlavně zájem o didaktiku, zatímco pansofické názory Janovi rozmlouvá. Ten naopak plánuje se plně oddat svým literárním plánům, a proto souhlasí s kancléřovým návrhem, usídlit se v Elblagu, ve východním Prusku – bude mít blízko ke Švédům, kterým slíbil novou edici svých školských učebnic a zároveň neztratí kontakt s přáteli exulanty v Polsku.

Roku 1643 v Elblagu vydal knihu *Diatyposis pansophiae*³¹. Švédové již projevovali netrpělivost nad tím, že Komenský na úkor svých filozofických prací nedodržoval termíny tvorby svých učebnic. A jako by nebylo málo problémů, zapletl se do náboženských diskusí v Polsku – ty vznikly jako reakce na nový silný nástup protireformace v této zemi. Při této příležitosti byl Komenského přítel Bartoloměj Nigrín přesvědčen vyjímečným katolickým intelektuálem a přírodovědcem, kapucínem Valeriánem Magni k přestupu ke katolictví. Komenský píše na toto téma řadu polemik v nichž definuje svůj pohled na usmíření náboženství, které se diametrálně liší od pohledu římského...

²⁹ Tímto rezidentem byl Melchior Harod de Senneva, hrabě ze Saint Roman.

³⁰ Dohady o této nabídce nejsou spolehlivě doloženy – viz. ODLOŽILÍK, O. *Komenský a Harvardská kolej*. In: *Časopis Matice moravské*, LII, s. 349. 1928.

³¹ KOMENSKÝ, J. *Pansophiae diatyposis*. In: *Dílo JAK* 14, s. 171.

V roce 1646 Oxenstjerna Komenského důtklivě kárá za jeho zapletení se do náboženských sporů v Polsku a urguje ho o předání rukopisu díla, pojednávajícího o metodě výuky jazyků, o *Methodus lingvarum novissima*. Bylo dokonce prozkoumáno znalci, jestli je dobře připraveno. Uspělo sice, ale vzájemné vztahy Komenského se Švédskem byly navždy narušeny. V létě roku 1648 opouští Komenský definitivně švédské služby a vrací se do Lešna...

Komenského návrat do Lešna byl poznamenán tragickými událostmi. Jeho druhá manželka, s níž měl čtyři děti, umírá 27. 8. 1648 na následky cestovního vyčerpání. V té stejné době mírový kongres vesfálský definitivně určil osud českých exulantů – ve stínu této události dokonce Jednota plánuje své rozpuštění. Komenský píše *Kšaft umírající matky, Jednoty bratrské*. Tolik zoufalé rezignace nikdy za svůj život takto veřejně neprojevil...

Brzy se však pro Komenského objevila nová naděje. Roku 1650 ho pozvali knížata Rákocziové ze Sedmihradska, aby přijel reformovat jejich školu v Blatném Potoce. A také aby pomohl domluvit svatbu mladého Zikmunda Rákocziho s dcerou falckého kurfiřta Fridricha, onehdy českého „zimního krále“.³² Má v úmyslu pozdvihnout sedmihradské školství na evropskou úroveň. Zatím se ovšem Sedmihradsko nachází ve stavu silné zaostalosti, v mnoha ohledech v podstatě na úrovni středověku. Komenský však naráží na odpor profesorů i žáků potocké koleje, během tří let prosadil pouze tři filologické třídy.

Nakonec přeci jen našel prostředek na překonání odporu potockých konzervativních kruhů. Aby své učebnice učinil přitažlivější, rozhodl se je zdramatizovat.³³ Dramatizovaná *Brána jazyků* měla obrovský úspěch. Ještě jednu

³² Manželství Komenský posvětil 28. června 1651. Jindřiška Marie Falcká zemřela 28. září 1651 a Zikmund Rákoczi zemřel 4. února 1652.

³³ Není bez zajímavosti, že Komenského vzorem dramatizace ve výuce byla nejspíš jezuitská pedagogika; tuto metodu používala již cca. sto let. Ani jezuité však nejsou autory tohoto nápadu - dramatizace byla v pedagogice využívána již desítky let před vznikem řádu. Klosová ve svém příspěvku *Lešenské hry a J. A. Komenský* píše: „I Jan Amos Komenský využíval ve výuce předností divadla. Jeho hry jsou sice psány s velkou řemeslnou zručností, ale mají poměrně málo dramatických zvrátů. Některé (*Abraham patriarcha, Diogenes Cinicus redivivus*) jsou pojaty spíše jako scénické filozofické disputace. Tento přístup jasně ukazuje, že divadlo mu bylo především výchovně-vzdělávacím prostředkem, a nikoli vlastním cílem.“

myšlenku Komenský realizuje: první ilustrovanou učebnici *Orbis sensualium pictus* – *Světlem našich smyslů v obrazech*.³⁴

Poslední naděje na nápravu poměrů ve vztahu k domovině, zažil po vypuknutí tzv. Severní války roku 1655, když Švédské království napadlo Polsko. Po počátečních úspěších Švédů píše Komenský povzbuzen nadějí, že Karel X. Gustav potáhne po porážce Poláků dál proti Habsburkům, *Panegyricus Carolo Gustavo*³⁵. Připravuje také prošvédský propagandistický spis *Evigila, Polonia*³⁶. Poláci se po počátečním překvapení postaví nepříteli na rozhodný odpor a situace v polsku se mění. V dubnu 1656 zakládá v Lešně jeden polský vojenský oddíl³⁷ požár, který zničí město do základů. Komenský znovu ztrácí veškerý svůj majetek, knihovnu, své rukopisy připravené k publikaci. *Latinsko – český slovník*, který průběžně chystal po třicet předcházejících let, byl nenávratně ztracen...³⁸

Komenskému v tuto chvíli bylo čtyřiašedesát let. Znovu se musel vyrovnat s tak těžkou ranou...Naštěstí mu pomohli jeho přátelé z Holandska. Syn jeho někdejšího, před několika lety zemřelého, mecenáše Vavřinec de Geer mu nabídl možnost, usídlit se v Amsterdamu v jeho blízkosti.

Po zabydlení se v Amsterdamu začal Komenský připravovat k vytištění *Poradu*. Na náklady města a samotného Geera měl také publikovat své didaktické spisy. Za rok vydává *Opera didactica omnia*, o tisíci dvoustech stranách.

³⁴ KOMENSKÝ, J. A. *Svět v obrazech*. In: *Vybrané spisy JAK* 2, s. 343.

³⁵ KOMENSKÝ, J. A. *Chvalozpěv na švédského krále Karla Gustava*. In: *Vybrané spisy JAK* 6 s. 215.

³⁶ *Probud' se, Polsko*. Zůstal nedokončen a je ztracen.

³⁷ Jiné zdroje uvádějí, že to byli polští katoličtí sedláci.

³⁸ „Žel chybějí však tyto: 1. Sbirka pansofická čili poklad vševědného materiálu a definic. 2. Úvaha o založení pansofie, psaná formou dialogu, v díle o Poradě. 3. Všechny ony pansofické věci, které jsem vypracovával minulé zimy a probíral se svými spolupracovníky, vše připravené k tisku, například *Introitus*, *Mundus radicalis*, čili o Bohu uvažovaném v jeho věčnosti, rovněž *Mundus idealis*, atd., atd. 4. *Metafyzika* a vše, co sem náleželo. 5. *Poklad jazyka českého a latinského*, dílo třiceti let. 6. *Rozmanité traktáty teologické*, počtem na 39, *Haggaeus redivivus* a jiné. 7. *Mé náboženské úvahy a nástin kázání z doby přes čtyřicet roků, vesměs všechny*... 8. *Harmonie evangelistů*... Komenského dopis Petru Figulovi napsán kdesi ve Slezku 22. května 1656 In: KOMENSKÝ, J. A. *O sobě*. vyd. 1. Praha: Odeon, 1987. s. 269. 01-102-87.

Na sklonku svého života vedl Komenský řadu polemik s karteziánskými racionalisty³⁹, s vycvičenými theology, ovládajícími reformovanou orthodoxii – viz. např. Samuel des Marets⁴⁰. Jako odpověď píše Jan Amos svou autobiografii; spis obrovské hodnoty...

Komenský umírá v Amsterdamu 15. listopadu 1670. Je pohřben v Naardenu ve vallonském městském kostele. Na seznamu pohřbených je zaznamenán slovy: Jan Amos Komenský, slavný autor *Janua lingvarum*...

³⁹ Kartesianismus poznal v okruhu Spinozových přátel, jako byl Meyer a považoval ho proto za nebezpečný skepticismus, stavící se proti všemu, co mu bylo z náboženského hlediska nejdražší.

⁴⁰ Samuel Maresius (1599 – 1673) – francouzský kalvínský theolog, profesor na univerzitě v Groningen. Komenského přítel, v dobách krizí pro Komenského pořádal finanční a knižní sbírky. Později se však stal Komenského kritikem. Vadil mu Komenského chiliasmus. Nazval ho podvodníkem, lákajícím peníze z důvěřivých mecenášů...

3 KOMENSKÉHO FILOZOFIE

3.1 Vliv Mikuláše Cusánského na Komenského filozofii

Velkým dokladem prvotního a tolik zásadního ovlivnění filozofických názorů Komenského je osoba kardinála u sv. Petra v okovech, brixenského biskupa a bezprostředního knížete říšského, visitatora Germaniae, jednoho z hlavních sloupů trialismu a bojovníka za církevní unii proti separatistům řeckým a hlavně českým. Mikuláš z Kusy, jak se tento výjimečný muž středověku jmenoval, byl jistě největší postavou z těch, kteří zasvětili život boji proti novým společensko - náboženským tendencím, které nepochybně představovalo husitské hnutí. Byť jeho primárním cílem a zájmem bylo snažení o obnovu středověkých hierarchických vztahů ve společnosti – tedy dominanci duchovní moci nad světskou a také v duchovních oborech vedoucí postavení Říma, tak jak naznačuje ve svých *Dějinách filosofie* Alexandrov⁴¹ a směřoval veškeré své úsilí politické i filozofické k tomuto cíli, máloco více pomohlo k rozkladu jednotného středověkého pohledu na svět - tehdejšího filozofického a teologického zvlášť, jako právě filozofické myšlenky Kusovy.

Kusovým cílem byla, jak je naznačeno výše, velká křesťanská syntéza, tak jak ji pojímali teologičtí filozofové třináctého století. Kusa si nejspíš uvědomoval, že doba pokročila a staré filozofické principy již nejsou možné – na vině již byl nový způsob takřka humanistického myšlení jeho doby. Tehdy rozšířenou Aristotelskou logikou a ontologií založenou na zásadě sporu již nešlo postihnout tajemství vztahu světa k absolutnu, k Bohu jako tvůrci veškerenstva a k spasiteli...I Kusovi předchůdci toto již tušili – právě oni zahájili proces pozvolného doplňování populární aristotelské tradice o novoplatonismus. „*Z novoplatonské mystiky Pseudodionysovy pocházel také princip coincidentia oppositorum, splynutí protikladů v absolutnu Boží bytosti. Ale tento princip byl rezervován klasickými mysliteli jen pro nejvyšší stupeň ontického odstínění, ontické hierarchie, zatímco poznání věcí blízkých, věcí kolem nás se řídilo aristotelským principem sporu.*“⁴²

Kusa dochází k závěru, že pochopit v plném smyslu nejde vlastně nic. Argumentuje tím, že nepochopitelnost absolutna je vlastně zároveň návodem

⁴¹ ALEXANDROV, G. F. et al. *Istoria filosofii* 2. 1. vyd. Filosofický institut Akademie věd SSSR, 1941.

⁴² PATOČKA, J. *Komeniologické studie* 1. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1997. s. 60. ISBN 80-86005-52-6.

k nepochopitelnosti jeho stvoření – zmiňované *concidencium oppositorum* musí být dle toho i principem stvoření. Lidská pravda se pouze přibližuje té absolutní, která je základem veškerého jsoucná. Kusa tvrdí, že poučená nevědomost je vlastně nejvyšším možným stupněm lidského vědění; a zároveň zdůrazňuje, že toto rozhodně není důvod k rezignaci a ke skepsi. Naopak tento stav považuje za velkou výzvu. Výzvu k neustálému blížení se upřesňování pravdy, které je možné v důsledku nemožnosti rovnosti dokonalé jednoty či shody...

Pro Cusana je velkým příkladem tohoto stavu matematika. Rád se zabýval tím, co se dá nazývat paradoxy nekonečna – zvláště v jejich geometrické podobě: přímka jako nekonečná kružnice, atd. Svět je pro Kusu explikací, zmnožením, absolutní jednoty – pro toto také hledal geometrické symboly: vznik přímky z bodu, plochy z přímky, atd... Z tohoto uvozoval pojetí harmonie světa jako právě harmonie protikladů, které se neustále mísí, vytvářejí vztahy a zase je ničí; dokladuje to na harmoniích hudebních a uměleckých vůbec.

Jak tedy pojmout poučenou nevědomost jako celek? Dle Kusy není možné pojmout vědění lidské, vědění o celku bez křesťanského základu, který teprve sám o sobě umožňuje „pochopit“ všechno. Je to tedy „křesťanská vševěda“ a jejím hlavním myšlenkovým prvkem je sloučení protikladů v harmonii, všeobecná harmonie. A právě zde dochází, jak později bude uvedeno, k hlavnímu průsečíku; k hlavnímu hlubokému ovlivnění budoucí filozofie Komenského pojetím filozofie Kusovým.

Cusanus v současných čtenářích může vyvolat svým snažením dojem, že se vlastně vrací do dob vrcholné scholastiky; tedy o cca. tři sta let nazpět: „*Jeho spisy se hemží citacemi a referencemi z děl 11. a 12. věku, Johannes Saresberiensis, Clarenbaldus Atrebatensis, Bernardus Carnotensis aj. patřili k jeho četbě spolu s Dionysiem a Augustinem.*“⁴³ Je to ale poněkud jinak: Kusa se profiluje stejně, jako protiaristotelští nominalističtí fyzikové 14. století. Ti odmítli Aristotelovy fyzikální názory na pohyby nebeských těles, nabourali tradiční názor na substanční rozdíly mezi pozemským a nebeským světem... V jejich moderním pohledu na svět lze vystopovat počátek myšlenek o setrvačnosti, dokonce o pohybu rovnoměrně zrychleném – skoro 300 let před Galileim! Kusa tyto informace načerpal nejspíš již za svých studií v Heidelbergu od Marsilia z Ingen.

⁴³ PATOČKA, J. *Komeniologické studie I*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1997. s. 62. ISBN 80-86005-52-6.

Je až překvapující, že myšlenky z doby Kusovy byly ještě vůbec použitelné v 17. století – kdy již dávno dominovala jiná než středověká linie myšlení. Přesto se zde daří nalézt překvapivé souvislosti. Lze například sledovat vazby mezi prací didaktiků sedmnáctého století, mezi tehdejšími plány na reformu vzdělání, nápravu světa vůbec a mezi uměním a vědou z dílny Leonarda da Vinciho, Keplerovou a Koperníkovou astronomií, názory mladého Descartese, Locka... Pro tuto práci je ovšem důležité, že k linii kusánského filozofického pojetí obrazu světa, zprostředkovaných až už geometrií nebo fyzikou patřil také Alsted, Komenského oblíbený herbornský učitel. Logicky na konci tohoto seznamu stojí jméno, o které nám zde jde úplně nejvíce. Mladý Jan Amos, na začátku sedmnáctého století teprve budoucí učitel národů...⁴⁴

Roku 1927 uveřejnil přední slovenský komeniolog Ján Kvačala⁴⁵ v *Archivu pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského* článek *Príspevky k spoznaniu Komenského učenosti a vzdelanosti*. V jeho druhé části upozorňuje, že Komenský v polemice se sociniánem Zwickerem z roku 1662 na výzvu, odkud má svá tvrzení, že v Bohu mohou zároveň platit atributy protikladné, odpověděl: „*Inspice Nicolai Cusani, qui ante duo secula; et Udalrici Pindari, qui ante 150 annos vixit: Speculum intellectualle... Quos ego cum ante annos plus quadraginta legissem, modestius de me sentire, et me finitum infiniti capacem non esse observare, caepi.*“⁴⁶ Kvačala zde omylem považoval *Speculum intellectualle* za spis Mikuláše z Kusy; autorem je však norimberský lékař Ulrich Pinder

⁴⁴ „Kdo napsal našim lidem něco o stavbě světa? Kdo ukázal způsob, jak pozorovat pohyby nebeské? Kdo naučil zpytovat prvky, vlastnosti a síly přírodních těles? Kdo otevřel divadlo okrsku zemského? Kdo dal našim poznat jemnosti geometrie? Kdo okusil příjemnosti optiky? Kdo utkal pořad dějin? Kdo popsal původ, polohu a různé zvyky národů na světě bydlících? Kdo vyložil něco o způsobu řečnickém a ukázal cestu, jak řídit myšlení? Domníváte se, že je možno trpět vám dále, aby každý směl žít pro sebe sama a nepodnikat žádné práce pro rozmnožení vážnosti vlasti? Myslíte-li, že našemu jazyku buď chybí ta bohatost, nebo ten lesk, aby bylo možno kterékoli věci vystihnout řečí, zřejmě se mýlíte!...“ (AD ERUDITOS GENTIS MEAE; THEATRUM UNIVERSITATIS RERUM, 1616 – 1618, z latiny přeložili Amedeo Molnár a Noemi Rejchrtová)

⁴⁵ Ján Kvačala (3. 2. 1862 – 9. 6. 1934): slovenský pedagog, zakladatel komeniologie, církevní historik, a evangelický kazatel.

⁴⁶ „Nahlédni do zrcadla intelektu... Mikuláše Kusánského, který žil před dvěma staletími, a Ulricha Pindara, který žil před 150 lety: Když jsem je před více než čtyřiceti lety četl, začal jsem o sobě smýšlet s větší pokorou a zjišťovat, že jako konečný nemohu uchopit nekonečné.“ (překlad M. Steiner)

Kvačala, J. *Príspevky k spoznaniu Komenského učenosti a vzdelanosti*. In: *Archiv JAK* X, s. 20. 1927.

– dílo vydal roku 1510. Přesto je Cusanus autorem hlavním. Patočka uvádí, že „...*Speculum je jen antologie, jen souhrn nejzajímavějších excerpt z různých děl Mikulášových, spojených všelijakými Pinderovými přechody a doplněných drobnostmi jiných autorů.*“⁴⁷

Sám Komenský se zde přiznává ke sdílení myšlenek Mikuláše z Kusy, a dokonce se k jeho odkazu hlásí. Z citace lze odvodit, že minimálně Pindarovu knihu Komenský četl⁴⁸. Jistě nelze vyloučit ani jiné Komenského zkušenosti s Cusanem, nelze ale doložit, že to nebyly zkušenosti zprostředkované – třeba jeho herbornský učitelem Alstedem. Lze ale s jistotou tvrdit, že pakliže Komenský ještě roku 1662 tak jistě cituje – po více než čtyřiceti letech – z Pindarovy knihy, musel ho její obsah skutečně hluboce ovlivnit. Kvačala ještě zmiňuje jednu velmi zajímavou okolnost: „*Prekvapuje nás ďalej, že Komenskému patrne už ako kňazovi boli prístupné diela tie. Lebo berúc číslo 40 a viac v roku 1662, musíme mysleť na roky prerovské a fulnecké...*“⁴⁹

Otázka jak moc velký byl vliv Kusovy filozofie na myšlenkový vývoj Komenského, je pro poznání počátku jeho filozofického myšlení velmi důležitá. Bez odpovědi na ní nezjistíme, jaká byla vlastně počáteční Komenského filozofie, nezjistíme přesné kořeny jeho pozdějšího pansofického myšlení.

Doklady o přímém působení Cusana na Komenského najdeme při studování nejrozličnějších Komenského textů: například v poslední polemice s Descartem⁵⁰

⁴⁷ PATOČKA, J. *Komeniologické studie I*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1997. s. 69. ISBN 80-86005-52-6.

⁴⁸ Kniha obsahuje řadu kapitol z *Poučené nevědomosti*, z *De possest (O možnosti)*, z *De idiota – Idiota de sapientia (Soukromník o mysli)* a jiných Kusových prací. Není vyloučeno, že antologií inspirovan Komenský vyhledal další Kusovy práce. Je pravděpodobné, že právě zde se Komenský setkal s platónským myšlením...

⁴⁹ Kvačala, J. *Príspevky k spoznaniu Komenského učenosti a vzdelanosti*. In: *Archiv JAK X*, s. 21. 1927.

⁵⁰ K Descartovi byl Komenský vůbec poměrně kritický – viz. např.: „*Co Descartes vypravuje o pohybu, který Stvořitel hned napoprvé vložil do věcí, je opravdu dětinská úvaha, jaká napadala i mně v chlapeckém věku. Když mně totiž bylo asi dvanáct let, rád jsem vyprávěl svým druhům, že Bůh hned napoprvé vytvořil v jistém množství rozdílné barvy, které dodnes předávají krásu květům. Když jsme se totiž procházeli po zahradě a dívali se na pestrost květin, vzpomínám si, jako by to bylo dnes, že jsem takto filosofoval. Ale nebyly to úvahy dětinské? A nepodobaly se těmto Descartovým úvahám o pohybu stvořeném hned napoprvé v určitém množství? Takhle nás tedy učí velký filozof vyzout se z předsudků útlého věku?*“ (*Judicium de judicio serraai*, přibližně 1667, z latiny přeložili Amedeo Molnár a Noemi Rejchrtová)

Komenský tvrdí, že vrcholem matematiky je kvadratura kruhu. Shoduje se s Kusovým názorem, který tak jak ho nastínil v *De mathematicis complementis*.⁵¹ Pokusme se tedy blíže podívat na období raných myšlenek Komenského, na jeho filozofii let první čtvrtiny 17. století.

Patočka často uvádí jako první stopu kusánských analogií Komenského spis *Theatrum universitatis rerum*.⁵² Lze zde již najít triadismus, dále kusovský princip *identitatis indiscernibilium*⁵³ a také *velké srovnání času a věčnosti s hodinami, jež běží, a s hodinami, jež stojí*⁵⁴ - augustiniánská myšlenka v Kusově obraze; ve spisu *De visione Dei*. Toto je dalším důkazem, že Komenský ve svých počátečních dílech dokladuje svou znalost díla Kusova. Zároveň je zde patrné, že Komenský ještě v tomto období příliš svými filozofickými názory „neplýtvá“, ve většině námětů nevyjadřuje ještě své původní myšlenky...⁵⁵

Velkým problémem jistě je to, že výše zmíněné *Theatrum universitatis rerum* se nedochovalo celé. Vzniká tak totiž rozpor, zdali je *Theatrum* již dílem pansofickým, či ještě nikoliv. Pro svou encyklopedičnost ještě zárodkem pansofie skutečně být nemusí. Dokonce je takřka jisté, že zárodkem pansofie skutečně nebylo. Jak si jinak vysvětlit Komenského pozdější namáhavé snažení ohledně vypracovávání pouhých plánů vševědy, pakliže by začátek pansofie spatřoval v *Theatrum*? Patočka soudí, že „...by *Theatrum* musilo být jinak, hloub a universálněji motivováno, kdyby již zde běželo o pansofii – motivací podobnou, jakou známe z *Praecognit*, *Prodromu*, *Diatypose* nebo *prvních kapitol Didaktiky*.“⁵⁶ Zde lze tedy vyslovit závěr, že třebaže Komenský byl již v této době s dílem Kusovým teoreticky obeznámen, potřeboval prožít ještě řadu životních zkušeností, aby Kusovy myšlenky převedl z pouhých pasivních znalostí k praktickému použití – k živoucí filozofii.

Když už zde hovoříme o Komenského životních zkušenostech: ty se dostavily skutečně záhy; a mnoho z nich mu jistě nelze závidět. Prožil hluboce mnoho otřesů a zvratů: dle jeho soudu velké neštěstí národa, církve, rodiny i jeho vlastní postavení

⁵¹ CUSANUS, M. *De mathematicis complementis*.

⁵² Divadlo světa.

⁵³ Identita nerozlišitelného.

⁵⁴ KOMENSKÝ, J. A. *Theatrum universitatis rerum*. Kap. 3.

⁵⁵ Viz. názor Patočkův mnohokrát opakovaný v jeho komeniologických studiích v letech 1941 – 1958.

⁵⁶ PATOČKA, J. *Komeniologické studie I*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1997. s. 71. ISBN 80-86005-52-6.

psance v letech po Bílé hoře...To vše ho dovedlo na pokraj propasti obrovské, nepřekonatelné krize, do veliké životní zkoušky. Jeho postoj ke světu, tak jak ho lze vysledovat z rázu jeho spisů, se mění. Objektivní je stále více nahrazováno subjektivním. Řeší otázky jak se zachovat, co počít, místo co jest. Najednou se Komenský ocitá v situaci, kdy s pouhou teorií už nemůže vystačit – ta je konfrontována s prožitky, s vlastním utrpením...Stejně tak se vyvíjí jeho vztah k samotné filozofii křesťanské. Jeho křesťanská představa o světové harmonii dostává řadu trhlín. V *Truchlivém* ukazuje, kterak lidský rozum sebelépe připravený a poučený právě filozofií nestačí na hloubku utrpení a z něho plynoucího zoufalství z nepříznivého osudu.

3. 2 Období filozofické přípravné – předpansofické

Na začátku této kapitoly je nutné se v prve řadě obrátit k fázi Komenského myšlenek, které je možno označit jako přípravné. Nahlédnout do období, kde Komenský klade základy svému vzdělání, pracuje na své první encyklopedii a píše spisy útěšné nebo společensky kritické.

Theatrum universitatis rerum byl spis skutečně svou formou rozsáhlý. Byť se zachovala v podstatě pouze první kniha⁵⁷ z cyklu, dvě předmluvy⁵⁸ a Skrbenského⁵⁹ výtah z části knihy druhé⁶⁰ ukazují, že i zde měl Jan Amos velkorysé plány stran soustavnosti i rozsahu díla. Úkolem Theatra a patrně i Amphitheatra bylo naučit (českého) člověka moudrosti – chápané jako zvědomělé lidské slabosti odkázané na pomoc Boží...

První kniha byla kosmologická, druhá antropologická, třetí geograficko – kosmografická, čtvrtá dějepisná.

⁵⁷ KOMENSKÝ, J. A. *Theatrum universitatis rerum*. Kniha první, kap. 1 - 19.

⁵⁸ *Předmluva na Theatrum* a předmluva *Ad eruditos gentis meae*, In: KOMENSKÝ, J. A. *Theatrum universitatis rerum*.

⁵⁹ Kryštof Bernard Skrbenský, svobodný pán z Hřiště a Šenova, slezský evangelický šlechtic (1615 – 1686).

⁶⁰ Spis *Amphitheatrum universitatis rerum* měl být nově upravenou verzí *Theatrum universitatis rerum*. Z této druhé varianty se však dochovaly pouze výpisky ze sedmé knihy druhého dílu Komenského *Amphitheatrum universitatis rerum*.

Zachovalá první část *Theatra* podává populární výklad o kosmu, jeho stvořenosti, o poměru času a věčnosti a také o autorově názoru na stavbu hvězdné soustavy. Skrbenského výtah z knihy druhé ukazuje koncepci dílu druhého: jednalo se zde o „porušení, zavedení a zmotání člověka a všech věcí jeho, na duši i na těle, o pomocích božských, které k napravení člověka obmyslil a o lidských divných skutcích, předsevzetích, uměních“⁶¹, atd., kterýmiž se zanášejí lidé pod sluncem. Všemi těmito myšlenkami, jejich až žertovnými výklady proniká myšlenka člověka na téma, že lidský osud a děje ho provázající nejsou dílem lidským. Patočka se domnívá⁶², že třetí a čtvrtý díl *Amphitheatra* byl těmito myšlenkami zásadně ovlivněn. „Pozorujeme, že při všem bohatství látky, která je čerpána i z dějů současnosti, z novin a anekdotických sbírek, celková koncepce je úplně středověká, nepřesahující rámec takového Brunetta Latiniho nebo Vincence z Beauvais.“⁶³

V první části *Theatra* je patrné, že Komenský již v době plánování tohoto díla znal kromě filozofických doktrín, s nimiž se seznámil na universitě v Herbornu a Heidelbergu také minimálně výtah z díla Kusova – konkrétně ze spisu *De docta ignorantia (O poučené nevědomosti)*⁶⁴. Lze zde tímto podat další důkaz toho, že Kusánské myšlenky Komenského ovlivňovaly v době před vytvořením jeho vlastní soustavy filozofických věd.

Za povšimnutí jistě stojí ještě jiné Komenského dílo této doby, které se shoduje myšlenkově a částečně i obsahem s *Amphitheatrem*. Jsou jimi spisy nábožensky útěšné. Moudrost, tak jak je v nich vyjádřená, je stejně „rezignovaná“ jako moudrost *Amphitheatra*. Jen je motiv rezignace ještě více vystupňován...

Filozoficky jistě nejpozoruhodnějšími jsou dva z těchto textů: *Labyrint světa a ráj srdce* a *Hlubina bezpečnosti*. Není bez zajímavosti, že v obou případech Komenský uchopuje svým vlastním způsobem cizí literární předlohu. *Labyrint* je založen na protikladu, který tvoří na straně jedné lidské poznání a samotný lidský život – za osnovu pravdy jsou zde brány v potaz reálie samotného světa, na straně druhé život a poznání

⁶¹ Rozložení *Theatrum*. In: *Dílo JAK I*, s. 119.

⁶² PATOČKA, J. *Texty z let 1941 – 1958*. Samizdatové vydání po roce 1977. s. 4.

⁶³ SOUČEK, S. *Výtah K. B. Skrbenského z neznámého jinak dílu spisu Komenského „Amphitheatrum universitatis rerum“*, In: *Časopis Matice moravské XLIX*, s. 224. 1925.

⁶⁴ PATOČKA, J. *Cusanus a Komenský*. In: *Pedagogika IV*, č. 7, s. 508. 1953.

někoho, kdo se k sobě niterně obrací, aby zde našel skutečného hybatele veškerenstva. Brýle mámení zkreslují pohled toho prvního. Brýle pravdy uvozují správný názor toho druhého – je jimi možné prohlédnout veškerá tajemství, jednotu v mnohém a rozporném.⁶⁵ Děj se ubírá obsáhlou cestou – je zde patrná encyklopedická myšlenka, v celém Komenského díle vždy přítomná. Dle tehdejších stále moderních humanistických literárních tradic šestnáctého století se i zde setkáváme se satirickými tendencemi. Právě v tomto duchu jsou zde zdůrazněny kontrasty života... Vlastním výsledkem tohoto sdělení je, že pro člověka není nikde ve světě bezpečí a spásy, není povolání a činnosti, která by mohla člověka uspokojit a naplnit, v podstatě není na světě nic, co by stálo za vynaloženou námahu. Právě proto Labyrint působí poněkud bezútěšně...

Podobně, určitě ale s větším teoretickým záběrem a také s přehlednější všeobecnou symbolikou, vyjadřuje se *Hlubina bezpečnosti*. Stejně jako v *Labyrintu* „jsou zde propojeny dva významné motivy: motiv morálně a společensky kritický a motiv křesťansko – pietistický“⁶⁶. Jsou zde totiž propojeny dva obrazy Mikuláše z Kusy z jeho spisu *De ludo globi*⁶⁷ (*O hře s kotoučem*). Asketicky odmítavý vztah k reálnému světu, k lidské společenské situaci a skutečnosti má ten důsledek, že v díle nelze spatřit takřka žádnou možnost, jak své životní čínění naplnit čímkoliv kladným, smysluplným. Z díla silně číší atmosféra rezignace na kladné zhodnocení lidských činností, spočinutí v nepohnutelném středu všech věcí...

Vedle již zmíněných spisů encyklopedických a útěšných lze ale do předpansofického, nebo chceme - li přípravného období zařadit některá Komenského

⁶⁵ Zde je patrná paraela s učením Kusánským - harmonie světa jako právě harmonie protikladů, které se neustále mísí, vytvářejí vztahy a zase je ničí...

⁶⁶ PATOČKA, J. *Aristoteles, jeho předchůdci a dědicové*. 1. vyd. Praha: 1964. s. 34.

⁶⁷ „Hra spočívá v tom, že do ležícího vodorovného terče se vrhá po hraně běžící polokoule (glóbus). Terč je opatřen devíti koncentrickými kruhy. Úsilí hráčů je, aby glóbus spočinul co nejbližší středu (tření způsobuje, že glóbus po dopadu se spirálově stočí)... Cusanus...vykládá ve dvou dialogích symbolický význam hry a do tohoto rámce vkládá nejhlubší filozofické a theologické úvahy. Hra znázorňuje pouť člověka do všeobecného centra, k Bohu. Každý glóbus má krom všeobecného střediska také své vlastní, totiž těžiště. Naše cesta za středem všeho, v němž je klid, je krouživá, křivolaká a nekončí pravidelně ve středu. Aby tomu tak bylo, potřeboval by náš glóbus dokonalého vůdce, jehož dokonalý glóbus umí spočinout bezpečně ve středu: tím je Kristus...Neobrátime-li se plně ke Kristu, nedojdeme centra.“ (PATOČKA, J. *Komeniologické studie* 1. 1. vyd. Praha: Oikoymenth, 1997. s. 77. ISBN 80-86005-52-6.)

díla, která jako by působila aktivněji, optimističtěji. A na prvním místě je nutno jmenovat *Listové do nebe*. Toto dílo, vzniknuvší na základě zkušeností z doby fulnecké, obráží sociálně laděné názory, k nimž mladý Komenský dospěl pozorováním a rozbořením sociálních poměrů v moravských krajích, jak k tomu podotýká Popelová⁶⁸. Komenský akceptuje společenskou nerovnost jako důsledek všeobecně panujících poměrů rozmanitosti uspořádání světa – tím se nevymyká nikterak tehdy běžnému akceptování feudálního zřízení. Nad rámec běžný v této době ale projevuje silné sociální citění; živý cit pro utlačené, žijící v podmínkách bídy hraničící s bojem o holý život svůj a svých dětí. Na druhou stranu na tuto situaci nezná a tudíž ani nenabízí mladý Komenský nižádného řešení. Cestu vidí v blízkém příchodu soudce, který bude soudit na sklonku dějin lidských živé i mrtvé... Tento jeho blízký příchod – jediná to naděje chudých – je ale vlastně zahájen ranami, které ve finále postihnou celou (českou) společnost.

Marně se snaží autor⁶⁹ *Retuňku proti Antikristu a svodum jeho* odvrátit moravské stavy před lstivostí a nabídkami strany reformace, burcuje k obraně svobod, k respektu tradice reformační.

Ve spise *Znovuoživlý Haggaeus*, ve kterém lze často nalézt upomínku na *Retuňk*, dává Komenský dohromady právě motivy sociální⁷⁰ a reformační, kterými se zabýval zvláště v předchozích dvou uvedených dílech. Varuje zde před obrovskými katastrofami sociálními v budoucnu, pakliže se neodlehčí sociální břemeno (české) společnosti a státu. Tyto návrhy sociální a státní obnovy již Komenský tvořil v době, kdy se jeho snažení začalo upírat k nápravě věcí nikoliv pouze českých, ale nápravě lidských věcí vůbec. K Pansofii.

⁶⁸ Popelová, J. *Společenské názory J. A. Komenského do roku 1628*. In: *Pedagogika V*, s. 289. 1955.

⁶⁹ K otázce autorství *Retuňky* nepanuje jasná odpověď. Kvačala nabízí tezi, že rozvrh díla je z pera Komenského, na obsah že ale měli vliv i příslušníci jiných konfesí. (Kvačala, J. *Literatura. Jan Amos Komenský: O papežství*. Praha: Českobratrská jednota misijní, 1924. s. 25.) Hendrich nedokáže své argumenty proti Komenského autorství náležitě doložit viz.: Hendrich, J. *Retuňk proti Antikristu není od Komenského*. In: *Slovo a slovesnost IX*, s. 25. 1943.

⁷⁰ K tomuto problému se vyjadřuje například Říčan v: ŘÍČAN, R. *Komenského retuňk proti Antikristu*. In: *Theologia evangelica III*, s. 318. 1950., nebo také v: ŘÍČAN, R. *Kučení Komenského o poměru křesťanské vrchnosti k církvi*. In: *Archiv JAK XV*, s. 41. 1940.

3. 3 Období filozofické

K počátku Komenského období pansofického je nutno podotknout, že v tuto dobu se zdá být jeho rezignované a negativistické období ve vztahu ke světu u konce. Zásahu na tomto stavu má zcela jistě jeho neustálá činorodost, hnací motor Komenského celoživotních snah. Jistě zde hrála roli jeho vznikající úchvatná filozofie výchovy, po níž v původním encyklopedickém plánu není ani stopy. Zdá se, že Jan Amos si nebyl zcela vědom toho, že vlastně jeho filozofie výchovy navazuje prostřednictvím augustinismu na tradici antické filozofie; stává se její velkou obnovou.

„Pochopíme-li, že svět si sám nepostačí, nýbrž že veškerenstvo je uspořádáno tak, aby každý jeho úd a každá jeho vrstva poukazovaly mimo sebe k dalším a vyšším vrstvám, ale také aby jeho celek nebyl sám v sobě postačující, pak tato moudrost, ve světě poukazující nad svět, bude poučením, školou každému, kdo se poučit dá o jeho pravém smyslu. Svět jako škola moudrosti ukazuje, která činnost je člověku otevřena, aby ve světě mohl existovat a působit ve shodě s jeho celkovým smyslem, který leží mimo něj.“⁷¹

Novým přístupem k výchově Komenský zamýšlel otevřít jedinou možnou cestu ke kladnému přístupu ke světu, který by byl ve shodě s křesťanským popřením samobytného smyslu světa.⁷² Zároveň je zde zdůrazněno, že škola a výchova musí neustále akcentovat universálnost celku světa, jeho soustavnost. Vychovatel musí mít tento celek stále na zřeteli.

Takto souvislá soustava se musí samozřejmě zaštitit také novým postojem k vědění samému. Nelze již nadále k vědění přistupovat roztržštěně, kuse; nelze akceptovat izolované vědní disciplíny. Pedagog nemůže již nadále dávat přednost pouhým znalostem, bez propojení s celkovou moudrostí. Komenský s tímto svým názorem se ostře vymezil proti naukám v podobě protestantského aristotelismu, kterou

⁷¹ PATOČKA, J. *Komeniologické studie I*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1997. s. 182. ISBN 80-86005-52-6.

⁷² Shoda s klasickou řeckou filozofií u Komenského spočívá v tom, že výchovu jak řečtí vychovatelé, tak Komenský vidí jako proces cesty od nepravdy a zmatků k pravdě řádu a jsoucnu. Rozdíl je zde v tom, že u Platóna je to právě bytí, které je příčinou a normou výchovného obratu, kdežto pro Komenského je to svět a příroda v teologickém hávu. Augustin pak formuluje teze a pojmosloví na základě obnoveného novoplatonismu – třeba motiv světa jako školy Boží moudrosti.; toto však aplikuje pouze na oblast mravně-náboženskou. Teprve Komenský se dostává až k syntéze pedagogicko-filozofické.

správně pokládal za překonanou. Jednou z velkých výhrad, kterou pociťoval, byla nerozřešenost otázek integrace lidských schopností poznat pravdu. A protože si sám osvojil během herbornských a heidelberských studií logiku, fyziku, metafyziku i etiku, jsa teologem i humanistou nemohl již být s tímto přístupem spokojen. Je jistě velkým štěstím, že s vzorem Campanellovým⁷³ a Baconovým se setkal až v této životní etapě – v době, kdy jeho rezignace na tento svět pomalu mizela. Právě Campanella ho svým útokem proti aristotelismu nesmírně posílil. Navedl také Komenského na cestu sloučení cestiček lidského poznání v jednu – to Komenský nadšeně uchopil a již nepustil... Jistě mu Campanella připomínal doby, kdy okouzleně uchopoval myšlenky Mikuláše z Kusy; doby fulnecké a přerovské. Námět jednoty světa stojí od nynějška v popředí Komenského zájmu.

U Campanelly se ale Komenský setkal s něčím, co u předchozích myslitelů, jimiž byl v době svých studií zaujat, nenašel: s pokusem o celý systém vědění, který se naprosto odlišoval od školské soustavy. „*O systém, který procházel všemi obory a kladl si výchovný cíl vědění jednotného, spočívajícího na jednotě zkušeností, rozumové úvahy i víry a směřujícího posléze k praktickým a nápravným cílům.*“⁷⁴

Na metodu, jako primární prvek celého procesu kladli důraz i Vives a Bacon⁷⁵. Vives, dnes většinou historiků považovaný za předchůdce Descartova metodismu v 16. století, jistě Komenského mocně oslovil – společný měli mimo jiné i zájem encyklopedický a vychovatelský...⁷⁶ Větším dojmem však na Komenského zapůsobil

⁷³ Vztah Campanelly a Komenského je ostatně velmi zajímavou kapitolou. Ján Kvačala, vynikající znalec obou, se nijak zvlášť tímto vztahem nezabýval. Neznáme dodnes pořádně, jakým procesem procházel vývoj Komenského znalosti Campanellova díla – s jeho *Metafyzikou* se seznámil Komenský až po roce 1638. V *Poradě* se zdá Patočkovi jisté, že Komenský čerpá z Campanelly velmi vydatně, *Velká didaktika* jeví vliv *Realis philosophia epilogistica* (1623) Zdá se vůbec, že myšlenka kapitol 14 – 19 jsou prohloubením a další aplikací Campanellových myšlenek o vztahu mezi *natura* a *ars*... (viz. PATOČKA, J. *Komeniologické studie* 3. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1997. s. 584. ISBN 80-86005-52-6.)

⁷⁴ PATOČKA, J. *Komeniologické studie* 1. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1997. s. 184. ISBN 80-86005-52-6.

⁷⁵ Bacon (Baco) Francis Verulámský – anglický filozof a státník, zakladatel empirismu. Svou filozofii zakládal na analýze přírodních jevů. Zdrojem poznání je mu zkušenost a metodou indukce. Komenského nadchl právě myšlenkou nové metody, již je třeba získávat nové poznání.

⁷⁶ Viz. Vleeschauer, H. J. *Descartes et Comenius*. In. *Travaux du IX. Congres international de philosophie*, s. 109. 1937.

Bacon z Verulamu. Jeho pojetí účinného vědění a nápravných myšlenek, směřovaných k jedinému cíli – totiž k učinění člověka opětovným vládcem přírody (jímž byl na počátku). Obdivoval se jeho pojmu metody, jako stroje, který znásobuje síly jednotlivce...⁷⁷ Přesto Baconovu indukci nepřevzal. Určitě by pro Komenského přijatelná byla, ale zdála se mu jako přehnaně dílčí a zbytečně obšírná. Je patrné, že Jan Amos vlastní význam Baconovy metody nepochopil: neviděl, že snahou této metody je dát ve vědě slovo věcem samým, bez projektování vlastních předsudků a snah do samotného vědeckého procesu. Od Bacona ale převzal názor, že k jednotné vědě patří jednotná metoda. Komenský převzal tuto koncepci metody, ale zároveň na ni nahlížel pohledem Campanellovým; ve světle myšlenek o trojím pramenu poznání a také dle koncepce Mikuláše z Kusy o všeobecné harmonii, všeobecné shodnosti věcí...Pojetí metody v Komenského podání je vynalézající, dokazující, vědecké. Metoda je pojata jako dokazující postup a jako způsob, jímž se nejlépe objasňuje, co bylo prokázáno. Opírá se o věcnou zkušenost. A to vše je umožněno Komenského základní myšlenkou celkové jednoty, která se explikuje všude ve skutečnosti – v objektivní přírodě i subjektivním člověku. Je to metoda syntézy, analýzy a indukci osahuje ale jako nesamostatnou část...

Takto pojatá metoda bádání je asi nejlépe popsána a nejsnáze uchopitelná v *Prodromu pansophiae*⁷⁸. Lze ji popsat takto: „*Svět je uskutečněním idejí božské mysli. Tyto ideje jsou samy explikací trojího, které náleží k jednotě prapůvodní podstaty. S nimi se tedy setkáme v různých podobách ve světě všude. Pochopení skutečnosti napomáhá, že je vybudována v souvislých vrstvách, z nichž každá vyjadřuje či vykládá, explikuje svým specifickým způsobem tytéž ideje. Má-li stavba světa být pojata do poznání lidské mysli, je tedy potřeba získat především ony základní ideje, z nichž je text každé vrstvy skutečnosti sestaven jako slova a věty z hlásek.*“⁷⁹ V těchto souvislostech vidí Komenský tzv. základní abecedu reality; jako touto abecedou je sama příroda, neboť ta je nejbližším předmětem uchopování lidského ducha – skrze smyslové vnímání. Přenesením struktur, zákonitostí a pojmů do oborů jiných se pak ukáže

⁷⁷ Viz. PATOČKA, J. *Bacon Verulamský a Komenského didaktika*. In: *Pedagogika* VI, s. 207. 1956.

⁷⁸ KOMENSKÝ, J. A. *Pansophiae prodromus. Předchůdce vševedy*. In. *Vybrané spisy JAK* 5.

⁷⁹ PATOČKA, J. *Komeniologické studie I*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1997. s. 186. ISBN 80-86005-52-6.

všeobecný paralelismus. Ukazuje svět jako složitou, ale harmonickou stavbu: údaje jedné vrstvy mají vždy význam pro všechny ostatní, všechny jsou výrazem téže zákonitosti...Komenský zde explikuje poznání, že tyto drobné a drobnější vrstvičky a z nich obrážející se struktura vrstev celku jsou příkladem k tomu, že je nutné se snažit navázat obsah dalších a dalších zkoumaných oborů na souvislosti již jednou objevené. *„Metoda, která takovým to způsobem využívá myšlenky všeobecného paralelismu či panharmonie, je tedy na jedné straně uměním zjišťovat (ars investigandi), na druhé však též uměním vynalézat (ars inveniendi). Protože Komenský pevně důvěřoval v nosnost této myšlenky paralelismu, byla mu rovněž uměním důkazným (ars demonstrandi).“*⁸⁰

Tato zde uvedená metodika navozuje dojem paracelsovske emancipační teorie tak, jak byla v novoplatónském smyslu chápána a její následné úpravy v duchu strážlivějšího myšlení, stále ovládaného myšlením a názory protestantské scholastiky. Až jako by zde vůbec nebyla patrná inspirace Baconem. Ve skutečnosti ale zde panuje poněkud jiný duch, než duch staršího pohledu na novoplatónství; a je obrácen jinam než pohled Paracelsův. Stejně jako smysl Baconových metod, tak jak je zde popsáno, je praktický – dopomoci člověku znovu k vládě nad přírodou, stejně tak zamýšlí i Komenský: pomoci napravit lidské věci novým vyučováním a výchovou. Vše nové zamýšlí Komenský vytvářet užíváním a přetvářením starého. V celé Komenského filozofii vzdělávání se tento přístup táhne jako dlouhá červená nit, až do konce...

Je očividné, že Komenského metodologické snažení není v 17. století ničím neobvyklým. Od podobných snah se přeci jen liší, a to velmi podstatně. Baconova indukce postupuje takřka bez vodítka jakékoli předem pojaté ideje; a také v atmosféře neustávající nedůvěřivé kontroly ke všem přenosům a analogiím. Již zmíněná abeceda přírody získaná na základě induktivních úvah, nedává žádný prostor pro svobodné použití lidské mysli, bez podrobení kontroly zkušeností.

Descartova geometrická metoda postupuje v porovnání s tím jinak: analogii se snaží převést až k jejímu identickému základu, zredukovat všechny co nejvíce či všechny různotvárné problémy na jeden základní, který by se dal již vyřešit ve své podstatě mechanicky, pomocí kombinování základních pojmových prvků. Bacon i Descartes se v zálibě určitého „metodické mechaničnosti“ shodují...Shodují se také

⁸⁰ KOMENSKÝ, J. A. *Věječka moudrosti neboli umění dobře svá díla opět probíratí*. Praha: 1955. s. 129.
Z originálu *Ventilabrum sapientiae sive Sapienter sua retractandi ars*.

v přístupu k řešení problému: oba tvrdí, že metoda znásobuje síly ducha, dovoluje tedy duševní potenciál efektivně užít i duchům méně nadaným. Chápu takto pojatou metodu jako „ekonomii duševních sil“, z minima metoda umožňuje maximum. *„Komenského metoda je vedle těchto jednolitých metodologických pokusů 17. století mnohem disparátnější, nemá té filosofické nepředpojatosti a rigoróznosti; je však ve skutečnosti pružnější a abstrahujeme-li od teologické teze o doplňování vědění vírou (která je u Komenského pojata v jeho filozofii rovněž jako druh vědění), mohla by při náležité opatrnosti poskytnout dobré vodítko pro umění vynalézat (ars inveniendi).⁸¹* Co se týče praktičnosti a efektivity, v tom se Komenského metoda neliší od metod výše uvedených autorů. Důležité však je, že ze samotné povahy věcí a dějů klade mnohem větší důraz na struktury a zákonitosti – víc než na substantiální látku příslušné vrstvy reality; tato strukturální tvář jeho metody je totiž jedinečná.

Je nyní na místě ukázat Komenského metodu harmonie v praktičtějším světle – jak tedy prakticky metoda pomáhá objevovat nepoznané. Jako příklad lze zvolit postup vytvoření přirozené metody výchovy a vyučování. Didaktika, tak jak ji chápal Komenský tehdy a jak ji chápeme i my dnes je umění, jehož pravidla musí být odvozena ze „základu přírody“ – tedy z paralelismu se základními zákony vývoje bytostí v přírodě a výtvorů lidského umu v technických oborech. Je jasné, že vychovatel uchopí ze zákonitostí přírody za předmět svého zájmu právě ty, které mu něco říkají, ke kterým má kladný vztah. Díky těmto zákonitostem ale získá také jeho myšlení celkovou soustavnost a náhled na fungování výchovných prostředků, které by bez této metody nikdy nebral v potaz.

Za základ přirozené výchovné metody, která se ve světle předchozího textu jeví jako produkt Komenského filozofie, metody, kterou lze nazvat panharmonickou, je nutno vzít zásadu celkovosti a celistvosti. Tato zásada vede v procesu vyučování ke dvěma podstatným bodům: že samo vyučování musí dbát o to, aby za všech okolností mělo na mysli celek, s kterým pracuje – tím vlastně samo sobě podmíní encyklopedičnost a také to, že musí zmíněný celek probírat mnohostranně, z nových hledisek – práce s tím co již bylo zvládnuto jako s prostředkem získání nového.

Dalším krokem Komenského byla nutnost vytvoření rámce skladby konkrétních učebnic pro národní školu. Učebnic, kde je zapotřebí celek zjednodušit do přijatelně

⁸¹ PATOČKA, J. Bacon Verulamský a Komenského didaktika. In: *Pedagogika* VI, s. 216. 1956.

srozumitelné podoby, blízké dětskému chápání a také v podobách přijatelných pro různé stupně věkového vývoje. A stejný princip byl použit i pro vyučování jazykové: „*Jazyk je rovněž cosi jako universum, či lépe řečeno vrstva nebo vrstvička jsoucná: obrází se v něm celek universa, přičemž je zároveň jeho součástí.*“⁸² Tato vrstvička má však svůj obrovský význam a také svou zvláštnost: z jednoho úhlu pohledu je to vrstva nesmírné důležitosti, neboť v jazyce musí být obsaženo všechno naše vědění – není možné žádné poznání, aniž by nebylo uchopeno jazykově, z pohledu druhého je třeba akcentovat holou nesamostatnost jazyka, bez porozumění souvislostem. Jeho účelem je mít předmětnou dimenzi, ukazovat svým prostřednictvím mimo sebe – bez tohoto se stává pouhým nesmyslným žvatláním – *flatus vocis*⁸³. Tak se vlastně stala didaktika jazyková prvním příkladem toho, jak lze pojmout celkovost vyučování, encyklopedismus vzdělání a výchovy. Z toho vyplývá dodnes rámec jazykového vyučování – jeho orientace na věcnost a encyklopedičnost. Vše toto je obsaženo v *Janua lingvarum*. Není bez zajímavosti informace Kvačalova o možném Komenského vzoru: „*Něco podobného bylo Komenskému již známo, když mu přítel Jonston přinesl ze zahraniční cesty španělskou knihu Janua linguarum (vydaná v Salamance od jesuity Viléma Batea 1564-1614). Byla to jazyková příručka jezuitů, obsahující 1200 vět, rozdělených ve 12 kapitol tak, že každého slova bylo užito jen jednou.*“⁸⁴

Janua lingvarum uvádí na scénu *Janua rerum* v její starší verzi – pansofické encyklopedii⁸⁵, obsahující vysvětlení celých pojmů, nikoliv pouze slovních spojení, jak je nabízí *Janua rerum*. *Janua lingvarum* učí pomocí slov mluvit o věcech bez ambice zpracovat pojmosloví – pojmy přejímá v běžném významu ve formě běžného používání.

⁸² KOMENSKÝ, J. A. *Pansophiae praeludium. Předchůdce Vševedy*. In: *Vybrané spisy JAK* 5, s. 289.

⁸³ Viz. KOMENSKÝ, J. A. *Methodus lingvarum novissima. Metoda jazyků nejnovější*. In: *Vybrané spisy JAK* 3, s. 60.

⁸⁴ KVAČALA, JAN. *Jan Amos Komenský, jeho osobnost a jeho soustava vědy pedagogické*. Praha: Tisk. Ed. Grégr, 1920. s. 42.

⁸⁵ Název *Janua rerum* Komenský často užíval k nazvání svých pokusů s „pansofickou metafyzikou“. Pokusů, jichž bylo jistě přes dvacet. Prvním pokusem o pansofickou metafyziku jsou dva útržky nalezené v pozůstalosti Hartliba a vydané pod názvem *Praecognita pansophica*. Druhý známý fragment se zachyceným pokusem o pansofickou metafyziku se nazývá *Janua reserata sive Universalis sapientiae seminarium (Dveře věcí, aneb Obecné moudrosti seminář)* r. 1643. Posledním známým pokusem je *Janua rerum reserata (Dveře věcí otevřené)*. Spis byl vydán až po Komenského smrti 1681 K. V. Nigrinem.

Naproti tomu pansofická encyklopedie měla pojmy zpracovat a vyprecizovat. Hendrich uvádí jím předpokládané datum první zmínky pansofické: „*V témže roce, kdy vyšla Brána jazyků, oznamuje Komenský Winklerovi, že začal skládati encyklopedii křesťanské vševedy; podaří-li se toto dílo, budou se příští věky diviti, že věci tak jasné a příjemné (vědy a umění) byly kdysi považovány za tak pracné a tajemné.*“⁸⁶

Tato pansofická encyklopedie se ale namohla spolehnout na podporu pouhého jednoho spisu. Janua lingvarum by nestačil posloužit za základ skutečného díla, které uchopí universum skutečně od základu. Pojmy vyžadují přeci důkladné a věcné utřídění a to může přijít pouze na filozofickém ideovém základě – didaktické či lingvistické zaměření by nestačilo. V encyklopedii se tak nutně setkala tzv. vynalézací linie (vrstva) pansofické metody s linií badatelskou. Linie didaktická do budoucna pak zanechala pozoruhodné závěry filozofické, tak jak jsou zde postupně představovány...

Tento průsečík obou linií se setkal s již tehdy dvěma připravenými pracemi, zabývajícími se objektivním řádem jsoucna; tedy tím, oč se opírá řád zmíněných pojmů. Komenský podnikl kolem roku 1630 práce na „první filozofii“ – nauce o jsoucnu – a která úzce souvisela s další prací na fyzice, nauce o jsoucnu hmotném, pro kterou připravila všeobecné základy.⁸⁷

První filosofie, která se zachovala v „leningradském“ sborníku a je beze vší pochybnosti první z dvaceti verzí stejného námětu, které později vydaly plody v podobě *Brány věcí*. Je to velmi pozoruhodné dílko nevelkého rozsahu, netající se úmyslem připojit k základu školského aristotelismu co nejvíce myšlenkového poselství novoplatonismu – možná původem od Mikuláše z Kusy, nebo od Campanelly. Lze zde zřetelně nalézt triadismus i celé schéma emanační a návratové, dávající této první filozofii rámeček a pravidla. Složení konečné substance, pojaté odlišně od Aristotelovy, je nejspíš autorstvím Kusovým. „*Po nekonečném jsoucnu nestvořeném a tvůrčím následují pak stvořené substance v pořadí postupné spiritualizace až k bytostem ryze duchovním. Spis je uzavřen řadou aforismů, které jednají o principech jsoucího, obsahují tedy*

⁸⁶ HENDRICH, J. *Jana Amosa Komenského snahy vševedné, všeosvětlné a všennápravné*. Zvláštní otisk z *Pedagogických rozhledů XXXIII*, vlastním nákladem, tisk Edvard Leschingr, 624. (1923) s. 6.

⁸⁷ Viz. LUDVÍKOVSKÝ, J. *Komenského metafysika z leningradského rukopisu*. In. *Listy filologické*, LXXVIII, č. 1., s. 89. 1955.

rudimenty teorie poznání mnohem dříve, než se tak stalo ve škole Wolfově.“⁸⁸ Jsou zmiňovány domněnky, že Komenský psal dílo jsa již seznámen s Baconem – obsah není však Baconovými názory skoro vůbec ovlivněn – snad pouze Komenským zmiňované příklady z oboru tepla⁸⁹, mohou být ideového původu Baconského: „*Virtus unita fortior est: Calor in ferrum conglobatus magis urit quam in flamma vel aere dispersus.*“⁹⁰ Tento text se dobře shoduje například s Baconovým názorem obsaženým v *Novum organum*, kde Bacon píše: „*Inignitis autem diversi sunt etiam gradus caloris, de quibus etiam non facta est diligens inquisitio...Ignitorum autem vehementissime calida existimamus esse metalla ignita, ut ferrum et cuprum et caetera. Verum de his etiam facienda est ulterior inquisitio.*“⁹¹

Fyzika je obširné, a taky ukončené dílo – což v případě Komenského tvorby není vždy pravidlem. Z teorie substanční Cusanovy zde vytváří pohled tří principů hmotného světa, kombinuje pohledy aristotelské s paracelsovskými a s biblickou fyzikou do systému s prvky baconovými i Campanellovými. Není to již fyzika Aristotelská, nejedná se ale ani o moderní mechanismus...Ten je zastoupen velmi zlehka, na rozdíl od forem myšlení Giordana Bruna, mladého Keplera či Bacona. Komenského pohled na tuto problematiku tak jak je vyjádřen ve *Fyzice* v podstatě kvalitativní – mnohem více je jeho zájem směřován k problémům chemickým, než mechanickým. *Fyzika* ve své podstatě je spíš pouhé sestavení pojmů hlavních fyzikálních soustav Komenského doby, seřazených dle zásad trojjednoty a postupného rozvoje vyšších a vyšších vrstev přírody s jejich analogiemi a paralelismy, s principem makrokosmu a mikrokosmu, postupného zdokonalování a zduchovňování. Oproti knize *Realis philosophia epilogistica*⁹² (*Reálná epilogostická filozofie*) působí celkově střízlivěji – například v teorii mořského přílivu a odlivu, aj. S italskými přírodními filosofi – materialisty sdílí zájem o oheň, základní

⁸⁸ PATOČKA, J. *Komeniologické studie I.* 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1997. s. 191. ISBN 80-86005-52-6.

⁸⁹ Teorie, že žhavé železo je žhavější než plamen, souvisí blízce s Baconovou teorií tepla, jako zadrženého expanzivního pohybu, kterou Komenský s malou modifikací přejal právě ve *Fyzice*. V *Prima philosophia* užívá často ohně, tepla a chladu jako příkladů na různá ontologická axiómata...

⁹⁰ „*Sjednocená síla je mohutnější. Teplo soustředěné do železa pálí více, je-li rozptýleno v plameni či ve vzduchu.*“ KOMENSKÝ, J. A. *První filozofie*, část 4. kap. 7. In: *Dílo JAK 18*, s. 23.

⁹¹ „*V ohnivých látkách pak jsou různé stupně tepla, což také dosavád nebylo bedlivěji vyšetřováno...Z ohnivých pak předmětů nejteplejší jsou myslím žhavé kovy, železo měď a ostatní. Ale o tom budu vyprávět později.*“ Bacon, F. *Nové organon*. Kniha 2., aforismus 13., s. 160.

⁹² CAMPANELLA, T. *Realis philosophia epilogistica*. Frankfurt: 1623.

zdroj světla; pro Komenského představuje aktivní sílu přírody. Vedle toho se u Komenského uplatňuje také jednotící zásada, která se snaží spojit nekvalitativní, nespojité (ve srovnání s ohněm temné) atomy pasivní látky v kvalitativně vyšší celky, v ducha...To, že ve všech přírodních konkrétních jsou obsaženy všechny složky universa splňuje požadavky teorie substance Mikuláše z Kusy, která v ní vedle látky a formy uznává ještě spojující princip, zprostředkující mezi obojím. Triadismus se tak ve fyzice uplatňuje stejně jako již v metafyzice. Takto postavená fyzika je líhní pro fakta a jejich kombinace, vlastní teorie, hlediska, doktríny... „*Co jí chybí a činí ji beznadějně marným pokusem, je naprostý nedostatek smyslu pro matematickou stránku přírody, pro kvantitativní základ všeho fyzikálního jsoucna.*“⁹³ Pro Komenského však byl potřebný pohled na přírodu, jako na školu vyšší moudrosti; proto nepotřeboval přírodu matematicky nahlíženou. Potřeboval školu skutečnou, v níž se kromě vyučování také vychovává. Má na mysli celkový smysl procesu, nikoliv jen vědomosti a dovednosti. Pohlíží tak přes tento progres na přírodu ještě tak trochu optikou středověku.

3.3.1 Pansofie

Záměrem pansofické encyklopedie bylo zkombinovat všechny poznatky, tak jak byly v předchozím textu uvedeny – tedy učebnice, jazyk jako klíč k poznání, triadická první filozofie ve své zjednodušené podobě, přirozená metoda, fyziky...Měly být zkombinovány v dílo vyšší, které by mělo být zároveň úhrnem lidské moudrosti, obrazem všehomíra a hlavně prostředkem všeobecného vzdělání, schopného rozšíření a sdělitelné všem lidem. Tedy vlastně schopného co nejdokonaleji zformovat mysl člověka.⁹⁴ Metafyziku a fyziku chtěl Komenský prolnout do celkového obrazu veškerenstva, který by obsahoval rovněž ostatní vrstvy skutečnosti – například mysl Boží, andělský svět, svět lidské kultury, atd. takto syntetizované dílo si představoval v různých dílech různě: jednou obšírně, jindy zhuštěně či zestručněně - encyklopedicky, jindy zase souvisle či lexikálně...

Takto rozmanité formy byly možné pouze díky poměrně velkému množství Komenského děl a „dílek“ – příkladem zde můžou být různá šíření a transpozice spisu

⁹³ PATOČKA, J. *Komeniologické studie I*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1997. s. 192. ISBN 80-86005-52-6.

⁹⁴ KOMENSKÝ, J. A. *Pansophiae prodromus. Předchůdce Vševedy*. In: *Vybrané spisy JAK 5*, s. 284 - 5.

Janua lingvarum, která byla pracemi nezávislými; ať se již jednalo o *Vestibulum* nebo *Atrium*, o *Orbis pictus* nebo *Schola ludus*. V tomto světle lze pak takto nahlížet na všechny Komenského projekty pansofických děl: *Januu rerum* či *Praecognita*, *Seminarium totius pansophiae*⁹⁵, atd. Jsou tedy jakýmsi syntetizujícím výstupem všech dosavadních Komenského pansofických myšlenek, které jak zde již bylo uvedeno, vznikly inspirovány Vivesem, Campanellou a Baconem kolem roku 1628. Kvačala i Patočka k tomu dodávají, že Komenský chtěl těchto svých závěrů, plodů svého snažení primárně využít pro svůj národ. Chtěl přispět k jeho, dle jeho soudu, lepší budoucnosti, která měla nastat po jím toužebně očekávaném politickém evropském obratu. Je to více méně patrné již od Komenského dob herbornských – jeho kulturní snažení je zaměřeno směrem k domovu, k vlastnímu národu...To se mělo v blízké budoucnosti změnit; po zmaření posledních nadějí vkládaných Komenským do událostí třicetileté války, změnil adresování svých snah bez vážnějších komplikací jinam.

Tato změna směru se odehrála ve druhé polovině třicátých let sedmnáctého století.⁹⁶ Vedla jednak k dílům programovým jako *Prodromus*, *Dilucidatio* nebo *Diatyposis*, jednak k dílům provádějícím např. *Praecognita*, *Janua rerum* (1643) či *Všeobecná porada o nápravě věcí lidských věcí*. Důsledky této změny směru byly dvojího druhu: jednak teorie pansofická, panharmonická metoda, pansofická metafyzika...Jednotlivé části systému pansofie ve své realizaci dostávají nový smysl – praktičtější a aktivnější, mnohem více zaměřený na vynalézání a tvorbu nového oproti obyčejné teorii. Více a více roste ta část pansofického snažení, která do této doby byla pouhou spíše celku podřízenou součástí – projektová a praktická část. stává se z ní součást prvořadě důležitosti, aby se za čas stala hlavním smyslem a pojátkem celého systému. Zde nacházíme moment, kdy se z původní snahy o všeobecnou péči o vlastní národ stává Komenského pansofická myšlenka koncepcí všennápravnou.

⁹⁵ Tj. zlomek *Janua rerum sive Totius pansophiae seminarium* (*Dveře věcí aneb Seminář celé pansofie*), jenž byl vydán jako první část Komenského úvodu do pansofie nazvaného souborně *Praecognita pansophica*. (*Dílo JAK 14*, s. 11.)

⁹⁶ Již někdy kolem roku 1633 začíná Komenský s překladem *Didaktiky* do latiny. Koncem třicátých let ho dokončuje...

3.3.2 První filozofie

Komenský nám svou první podobu jeho filozofie zanechal prostřednictvím spisu *Prima philosophia* z roku 1630. Byť je první filozofie odlehčená jistými prvky novoplatonismu (Cusanus, Campanella), je znát její příklon k tradiční školské metafyzice protestantské.⁹⁷

Vývoj myšlenky první filozofie úzce souvisí s rozvojem tématu *Janua rerum*, pansofické encyklopedie. Měla být původně rozvinutím, či analogií spisu *Janua lingvarum*. Stejně jako *Dveře jazyků* podávaly všeobecný základní slovní materiál, *Dveře věcí* se měly zabývat dopodrobna pojmoslovím. Bylo však nutno také vytvořit něco, co podá všeobecný úvod k chystanému přehledu lidských pojmů, samotný vstup do tohoto světa. A tak se stala první filozofie *Dveřmi věcí*; pansofické encyklopedii byla přiručena jména jiná – např. *Templum sapientiae*⁹⁸, atd. Takže vlastně byť v době *Prodromu* znamená ještě *Janua rerum* pansofickou encyklopedii⁹⁹, tak přes knihu *Pansophiae diatyposis*, kde je změna již předpokládaná lze dojít ke fragmentu první podoby *Janua rerum*, která již vykazuje rysy první filozofie přístupné všem tak, jak o ní hovoří *Prodromus*...¹⁰⁰

Komenský sám přikládal významu své první filozofie význam skutečně velký. Ona pro něho byla ta, která podává přehled oněch „venae rerum“¹⁰¹, z nichž obecné věci všeho druhu vyplývají. Stanovuje základ všeobecné harmonie.

Žilami věcí jsou míněny ideje. Je z nich možné vyvozovat nejobecnější rysy jsoucna a také rozdělit jsoucno do kategorií. Z nejvyšší abstrakce reálných věcí a vztahů se pak získají ideje. Dovolí nám nejdříve definovat obecnou podstatu věcí, převést jí na její principy¹⁰², jejichž umnou kombinací vzniká daná podstata. K tomu pak přistupují „axiomata“¹⁰³, která tkví v oněch ideách... Toto je, stručně vyloženo, obsahem spisu

⁹⁷ Tímto tématem se zaobírá například HENDRICH, J. *První metafyzika Komenského?*. In: *Česká mysl*, s. 49. 1942. nebo LUDVÍKOVSKÝ, J. *První metafyzika J. A. Komenského*. In: *Listy filologické LXXVIII*, s. 87. 1955.

⁹⁸ *Chrám moudrosti*

⁹⁹ KOMENSKÝ, J. *Pansophiae prodromus*. s. 290.

¹⁰⁰ KOMENSKÝ, J. *Pansophiae prodromus*. s. 292.

¹⁰¹ „žil věcí“

¹⁰² tj. nejzákladnější prvky

¹⁰³ tj. obecné ontologické zákony

Pansophiae diatyposis, resp. jeho druhé části nazvané *Delineatio ortographica*¹⁰⁴. O této druhé části hovoří Hendrich, že vznikla již před londýnským pobytem Komenského, tedy někdy v letech 1640 – 1641.¹⁰⁵ Patočka mu oponuje, poukazujíc na slabost jeho argumentů: „Je-li pravda, že se Komenský seznámil *Patrizzio (Patritius)* spisem *Nova de universis philosophia*“¹⁰⁶ až v Londýně vlivem Hübnerovým, jak předpokládá Tvrdý¹⁰⁷, pak je jisté, že kapitola 40 a následující jsou čerpány z *Patrizzio*ho neméně než příslušné partie spisu *Via lucis*.“¹⁰⁸

Definice, obecné ontologické znaky a ideje se po zobecnění stávají předmětem Komenského první filozofie. Stávají se principy věcí, obrazy se v naší mysli, zatímco věci přírodní jsou realizacemi těchto idejí v hmotném stavu. Technická zařízení jsou takto realizací týchž idejí prostřednictvím člověka. První filozofie tedy předkládá před člověka lidský, slabý odvar prvotního božského umění, na jehož základě existují věci.¹⁰⁹

Tato myšlenka je již obsažena v *Prodromu pansophiae*, ale Komenský hned netuší její dosah a důsledky z toho plynoucí. Některé takové závěry vyslovuje zajímavá předmluva ke zlomku spisu *Janua rerum* z roku 1643, vydanému Turnbullem roku 1951.¹¹⁰ Komenský zde především kritizuje metafyziku Aristotelovu, podle níž metafyzika má být vrcholem a završením všeho vědění – tak alespoň Komenský Aristotelovu koncepci pochopil...

Podle autora je první filozofie vědou základů všeho vědění a sama základem všech věd ostatních. Její výhodou je práce s relativně jednoduchými a pochopitelnými základními pojmy, které se mohou, je-li třeba, rozrůstat do nesčíslného počtu jednotlivostí, což přinese člověku možnost otevřít mysl všem ostatním disciplínám, kterých je zrovna třeba. Metafyzika do té doby se prohřešovala dle Komenského tím, že

¹⁰⁴ *Ortografický nástin*

¹⁰⁵ viz. HENDRICH, J. *Jana Amosa Komenského snahy vševedné, všeosvětné a všenápravné*. In: *Pedagogické rozhledy XXXIII*, s. 196. 1923.

¹⁰⁶ *Nová filozofie o universech*

¹⁰⁷ TVRDÝ, J. *Komenský a Descartes*. In: *Archiv JAK XVIII*, s. 3. 1959.

¹⁰⁸ PATOČKA, J. *Komeniologické studie I*. 1. vyd. Praha: Oikoyomenh, 1997. s. 196. ISBN 80-86005-52-6.

¹⁰⁹ KOMENSKÝ, J. A. *Pansophiae prodromus. Předchůdce Vševedy*. In: *Vybrané spisy JAK 5*, s. 293.

¹¹⁰ TURNBULL, G. H. *Český úvod Janua rerum 1643*. Praha: 1951. s. 105.

základní pojmy naší mysli neuvedla do přesného pořádku, nýbrž ponechala je v té zmatené podobě, kterou mají v praktickém životě...znovu se na scéně Komenského pozornosti ocitají Bacon a Campanella. Jejich vliv je v tomto období pro Komenského dílo typický. A taky se v tomto seznamu jmen objevuje Herbert z Cherbury, s nímž se Komenský seznamoval již od roku 1638...

Z uvedeného textu vyplývá, že první filozofie tak jak ji Komenský pojal, má mít význam pro zpracování jiných věd a umění. Jejím účelem nebylo zůstat strnulá, kontemplativní. Provedení v *Janua rerum* z roku 1643 je strohé. Jsou tu dvě části: v té první je ukázáno, že první filozofie postihuje celou oblast jsoucna; mimo její obor není nic...Druhá část naopak předkládá pořádek a postup věcí – „vyvozování z vlastních žil“, tj. podle panharmonické metody převodu esencí na ideje a principy. Třetí, předpokládaná, měla obsahovat věčné pravdy, platné o všech věcech. „*Je patrné, že Janua rerum z roku 1643 měla být provedením programu nastíněného v Delineatio orthographica, druhé to části spisu Pansophie diatyposis. Co je z ní provedeno, je ovšem kusé, největší část druhého dílu a celý díl třetí chybějí úplně. Druhý díl předvádí pouze sedmero druhů reálného jsoucna. Nauka o jsoucnu vůbec není v dochované části vůbec předvedena.*“¹¹¹

Tuto originální koncepci své první filozofie Komenský akcentuje ve svém dopise J. Ritschlovi z 27. prosince 1646.¹¹² Zde je mj. za základ vzato dělení jsoucna na reálné, myšlenkové a slovní a jsou zde z něho vyvozeny zajímavé důsledky pro první filozofii. Vědění o slovní realitě obsahuje totiž část gramatickou a část „januární“, která je neustálou exemplifikací, modelem abstraktních gramatických pravidel. Věčné vědění pak obsahuje také část analogickou gramatice a část analogickou *Dvěřím jazyků* – aplikaci právě základního formálního vědění. A částí toho všeho, jakými si pravidly jsoucna (Patočka je přirovnává ke kategoriím, tvarům a syntaxím gramatiky), je první filozofie... „*Avšak gramatika není věda (scientia), tj. ryze kontemplativní nauka o tom, co pouze jest. Neučí jen strukturu již hotových slovních výrazů, nýbrž všech možných, učí tedy i konstruovat nové, dosud nebývalé. Má-li být první filozofie obdobou*

¹¹¹ PATOČKA, J. *Komeniologické studie I.* 1. vyd. Praha: Oikoymenth, 1997. s. 197. ISBN 80-86005-52-6.

¹¹² KOMENSKÝ, J. A. J. Ritschlovi (27. 12. 1646) In: *Sto listů JAK*. List 105., s. 134.

gramatiky, nesmí to tedy rovněž být věda (*scientia*), nýbrž umění (*ars*)... Tato první filozofie bude skutečné umění vynalézací (*ars inveniendi*).¹¹³

Její praktičnost a užitečnost bude ovlivněna tím, čím více bude formálnější a zhuštěnější. Všechno ostatní vědění bude pak pouhou aplikací abstrakce jejích forem a norem. První filozofie bude skutečně mít formu vynalézací (*ars inveniendi*). Všechny další vědní dovednosti by byly pak jejími aplikacemi – byly by použity obecné zákonitosti do nových oborů a hledání dalších pravd či rozvíjení těch stávajících.

Následujícím úsekem v Komenského snažení o vývoj první filozofie je další rozšíření ontologického obsahu. Neobsahuje nadále pouze nauku o třech způsobech bytí, ale také o bytí a o tom, co být má. Tedy nejen pouhé *principia cognoscendi*¹¹⁴, ale i principy lidské volby a realizace. Tato další etapa kráčí ruku v ruce s Komenského vývojem v antropologickém oboru – je zde jasná spojitost s vývojem první filozofie; jsou ve vzájemně se podporujícím se vztahu. „*Při bližším pohledu na tyto otázky je jasnější, proč se jimi Komenský zabývá – proč se zabývá věcmi, jež jsou na první pohled tak abstruzní*“¹¹⁵ „¹¹⁶

Filozofie Komenského je filozofií pedagoga. Celé její směřování má jediný cíl – pojem výchovy. Pro Komenského byla výchova klíčem k lidskému světu a ten je dle něho světem výchovy. Veškerenstvo se tak v jeho podání stává školou v doslovném smyslu – není pouze konstatovanou realitou. Své místo a pevný vztah zde mají učitel, příručka a žák. Příručkou je příroda – je zdrojem nekonečného poučení. Komenský zná takové „příručky“ tři: „*Svět bude nejpoučnější školou tenkrát, bude-li v něm vládnout nejdalekosáhlejší harmonie a analogie, bude-li každá skutečnost v něm vyprávět a poučovat nejen o sobě samé, nýbrž i o nesčetných jiných věcech.*“¹¹⁷ Toto jsou vztahy, kterými se první filozofie intenzivně zabírala.

Již zde bylo zmíněno, že první filozofie má být nejen konstatujícím poznáním, ale také má sloužit k vynalézání. Svět je mnohotvárnou řadou modelů stejného formálního schématu. Ve chvíli, kdy se objeví něco neúplného, mimo jakoukoliv

¹¹³ PATOČKA, J. *Texty z let 1941 – 1958*. Samizdatové vydání po roce 1977. s. 198.

¹¹⁴ Principy poznávání

¹¹⁵ abstruzní – nejasný, nepochopitelný

¹¹⁶ HENDRICH, J. *Vývoj metafyziky J. A. Komenského*. In: *Pedagogické rozhledy XXXII*, s. 130. 1922.

¹¹⁷ PATOČKA, J. *Texty z let 1941 – 1958*. Samizdatové vydání po roce 1977. s. 199.

zkušenost, je na místě dle pravidla dostupného ve formálním schématu, jak neúplnost doplnit či alespoň jak pokládat příslušné otázky...Tak nějak je formulována Komenského první filozofie. Jako nejabstraktnější ze všech disciplín a přitom jako cosi praktického, co může vést ke stále větší harmonii všech našich znalostí...Bude-li ovšem vypracována s co možná největší péčí!

Nelze se divit, že Komenský veden tímto názorem, projevil při tvorbě tohoto systému základních poznatků až pedantismus. Nalezl pro tento systém – metodu analyzujícího myšlení v paralelách – to nejlepší místo, jaké mohl: ve vzdělávacím procesu. Ruku v ruce s tím ho vlastně celý zmodernizoval. Přiřadil mu tím praktický význam, stal se z něj kus praktického organizování života...

Výchovný rozměr by nebyl úplný, zůstala-li by na výsluní tohoto zájmu pouze škola a vzdělávací proces. Aby nebyl jednostranný, je třeba správně uchopit význam, který dává vzdělávacímu procesu cíl. A cílem je člověk. Žák – bytost, k níž se výchova a vzdělání obrací. Nehotová bytost, která je na rozdíl od neživé přírody, rostlin i zvířat bytostí, ve které probíhá neustálý vývoj. Která se teprve učiní tím, čím je v jejích silách, aby se stala. Z toho lze vyvodit, že tato bytost – žák nemůže být ponechán sobě samému; musí se ocitnout v pozici samostatně a automaticky přijímajícího, ve styku s tím, co jej poučuje, by měl mít možnost vlastního svobodného vývoje, musí si vše postupně osvojit a ovládnout to. Komenský pojímá jako to, co je poučující svět, celou kosmickou skutečnost. Výchovu předpokládá jako proces svobodného rozvíjení člověka v bytost kosmickou, všeobsáhlou, universální.

„Má tedy Komenského filozofie dva praktické zřetele: na jedné straně sleduje myšlenku umění vynalézajícího (ars inveniendi) pomocí universální analogie, všeobecné harmonie; na druhé straně sám člověk, kterému toto umění vynalézat má pomáhat, je pojat jako bytost celou svou povahou aktivní, činorodá a nikoliv kontemplativní a pasivní.“¹¹⁸

Je třeba se zde také v této souvislosti zmínit o obrazu lidském, tak jak ho Komenský podává ve svém spisu *Physicae synopsis*¹¹⁹ z roku 1632. Člověk je zde pojat jako esence všeho universa, jako mikrokosmos, jako nejharmoničtější ze všech tvorů.

¹¹⁸ PATOČKA, J. *Komeniologické studie I.* 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1997. s. 199. ISBN 80-86005-52-6.

¹¹⁹ *Přehled fyziky*

Jeho stavba je ještě stále pojata dle Aristotela hierarchicky. Funkce lidské bytosti jsou však již uspořádány v triadickém systému. Takto je člověk složen z hmotného substrátu, ducha a duše, v níž je rozum, vůle a vědomí.¹²⁰ Duše je zde brána za samostatný počátek. Je tedy brána jako substanciální.

Komenského teorie substance zde je již popsána na straně (s. ?). Byla ovlivněna jeho triadismem a také nejspíš filozofií Mikuláše z Kusy. Je jiná, než aristotelská. Aristoteles substanci skládá z hmoty pasivně potenciální a aktuální formy. Pasivní a aktivní princip jsou tak v rovnováze. Komenský tuto rovnováhu pojímá tak, že ji narušuje směrem k aktivitě: substance je složena z formy, látky a spojnice obojího – ducha. Ten je ze své podstaty činný. A tuto svou teorii substance Komenský používá při definování funkcí člověka samého.

Vedle zmíněné triády ratio, voluntas a conscientia používal Komenský jinde¹²¹ v trochu jiné souvislosti trias převzatá z Cardana: *mens, manus, lingua*¹²² – trojice paraelní k *intelligere, agere, loqui*¹²³. Pod úhlem nazírání teorie substance, ve které je jeden pasivní a jeden aktivní prvek a spojeny jsou prvkem třetím spojujícím - tedy dalším aktivním, zkombinoval Komenský tyto dvě triády v jednu. Kdy přesně k tomuto kroku dospěl, není jisté. Ve spise *Methodus lingvarum novissima* z roku 1648 lze tuto metodu vystopovat.¹²⁴

Ve chvíli, kdy Komenský dospěl ke konstrukci tohoto systému nazírání na lidské schopnosti, začíná se zajímat o jeho celkový význam v kontextu filozofickém. Je mu jasné, že má-li ratio své vrozené *veritates* a *notiones innatae*¹²⁵, může platit zároveň, že své původní principy budou mít i druhé dva nejvyšší momenty člověka: *communes instinctus* a *communes operationes*.¹²⁶ Opět je zde Komenským aplikována panharmonická metoda, metoda analogie s přispěním antropologie.

Svou první filozofii – *Dveře věcí* – Komenský během čtyřiceti let přepracoval zhruba dvacetkrát. Ne všechny etapy tohoto vývoje jsou zdokumentovány. Lze z nich

¹²⁰ Substantia, spiritus, ratio, voluntas a conscientium.

¹²¹ Např. v *Praecognitech*

¹²² *mysl, ruka, jazyk.*

¹²³ *rozumět, jednat, mluvit.*

¹²⁴ V pozdějších dílech je možné se setkat i s úplně jiným dělením.

¹²⁵ *pravdy a pojmy*

¹²⁶ *společné instinkty a společné činnosti*

ale vyčíst dva hlavní směry přístupu k filozofii, kterých se Komenský vždy držel: na jedné straně je to světová harmonie, na straně druhé pak vize aktivního a svobodného člověka...

3.3.3 Dveře věcí

Dveře věcí nejsou uvedeny tehdy běžným náhledem na obecný pojem bytí, jak to činí běžná ontologie 17. století, nebo dokonce Komenského *Philosophia prima*, vzniknuvší v Lešně. Důvod tohoto významného rozporu asi souvisí s antropologickým uvažováním Komenského - tohoto jeho druhého pólu myšlení.

Začíná výkladem o naší mysli – o třech velkých oborech poznání: o poznání věcí, principů vůle a realizace. Toto postačí k tomu, aby bylo veškerenstvo zcela jasným.¹²⁷ Mysl však musí být ohraničena jasnou hranicí, za kterou už není nic. Touto hranicí je *nic, něco, všechno (veškerenstvo)*. Navazuje pokus o důkaz, že není nic nepoznatelného, nachází-li se jsoucno v uspořádaném stavu. Zde je možno také nahlédnout na tři formy myslitelného: nebytí, polobytí a bytí. Bytí lze dále rozdělit na věčné, myšlenkové a slovní. „*Věčné shlédneme zběžně v jeho deseti kategoriích, z nichž devět akcidencí je známo již z lešenského spisu Prima philosophia. Tento přehled věčného jsoucna, jeho kombinací a konglobací, jeho defektů a zrud odpovídá přibližně tomu ontologickému přehledu, který je zachován v Dveřích věcí z roku 1643.*“¹²⁸

Komenský rozebírá věc detailněji: postupuje ve třech etapách. První etapa hovoří o struktuře pojmů – každý z pojmů, které budou znovu detailně probírány má jednak vyjádření svou odlišností od ostatních, svou vnitřní stavbu a paralelismus svých druhů a způsobů. Ve druhé etapě je charakterizována ta první jako hledisko podstaty a hledisko principů, z nichž vše vyplývá a jako hledisko způsobů existence věcí. Vzniká otázka, co věc je, proč je a jak je. V etapě třetí je vše logicky shrnuto. Otázku ohledně esence, podstaty nebo členitosti pojmenovává hledáním výměru, otázku po příčinách a principech jako otázku rozvrhu a struktury a otázku po druzích jsoucna jako otázku rozdělení...¹²⁹

¹²⁷ Komenský hovoří o „světě naší mysli“, které osvětluje veškerenstvo...

¹²⁸ PATOČKA, J. *Komeniologické studie I*. 1. vyd. Praha: Oikoymenth, 1997. s. 201. ISBN 80-86005-52-6.

¹²⁹ Ne všechny zdroje se v těchto otázkách shodují. V této práci je dána přednost názoru Patočkovu.

Dle uvedeného rozdělení je nutno rozebrat podrobně každý termín, tak jak byl ukázán v celkovém rozvrhu. Opět je na počátku triáda: bytí, polobytí a nebytí. Prvním členem je podstata bytí – je to bytost sama. Principy bytosti jsou možnost, uskutečňování, skutečnost dokonalá. Způsoby jsou pojaty jako vrstvy bytí věcného, myšlenkového a slovního. Komenský podrobuje bytí rozboru: rozebírá souběžně i bytí myšlenkové a slovní. Principy bytí věcného jsou jedno, pravé a dobré. Jako jeho způsoby Komenský označuje nezávislé, závislé a odtržené jsoucno. Zdá se, že si Komenský velice zakládal na tom, že překonal teorii Aristotelovu přidáním nedostatku, jako zvláštního druhu závislého jsoucna.

Teorie substance je opět triadická. Substance sama je ve své podstatě silou sebeudržující; působí mimo sebe, pojímající sebe a spojující v sobě. Její tři principy – trpný, činný a pojivý – dosvědčují převahu činnosti. Komenský nezná pouze substance přírodní (hmotnou a duševní), ale vše, co pomocí vlastních sil sjednocuje, váže a působí je pro něho substancí. Rozeznává přirozené, umělé a mravní... Je pozoruhodné, že Komenský pojem substance rozšiřuje a relativizuje. Substancí jako principu absolutní nezávislosti rozumí pouze první bytost.

Akcidence jsou tím, co substancí doplňuje, co substance nese jako svůj determinant. Mají svůj původ z toho, co je společné všemu bytí – z principů unum, verum, bonum¹³⁰. Z unum pramení kde, kdy, kolik (místo, čas, kvantita). Z verum vyvěrá kvalita, čin a trpnost. Z bonum řád, užitek a láska. „*Tak pozorujeme, že transcendentální jednota bytí se zvláštním soustředěným způsobem vlévá do jsoucna substancíálního, jako jeho dynamický ráz v potenci, počátku a plném uskutečnění, kdežto rozptýleně vchází do akcidencí.*”¹³¹

Řád, užitek a libost jsou pro Komenského velmi důležitá kritéria; hlavně řád, který považuje za duši věcí, dávající všemu bytí.¹³²

Zde právě zmíněné téma je pro Komenského věcí obrovské důležitosti. Uvědomoval si patrně, že co se zde vyskytne, bude důležité pro budoucí zkoumání v každém konkrétním oboru jsoucna. Zrodí se zde ars inveniendi – umění vynalézací.

¹³⁰ Jedno, pravdivé, dobré

¹³¹ PATOČKA, J. *Filozofické základy Komenského pedagogiky. Texty z let 1941 – 1958*. Samizdatové vydání, po roce 1977. s. 42.

¹³² KOMENSKÝ, J. A. *Janua rerum reserata*. In: *Dílo JAK 18*, s. 204.

Lze tím objasnit Komenského pedantičnost, která se zde objevuje na každém kroku. Čím podrobnější bude analýza, tím lepší bude nakonec výsledek.

Leibnitz si sliboval od své *characteristica universalis*¹³³ všeobecnou vědu, schopnou rozřešit všechny otázky. Totéž si od své analýzy sliboval i Komenský. A stejně jako Leibnitz se domníval, že našel řešení pojmů a vztahů takové, že bude pomocí nich objasňovat libovolné jsoucno. Teorie univerzální harmonie, ve které je jsoucno modelem jednotného základu, substance jako aktivní síly a teorií prapůvodní svobody našeho rozumu, naznačuje vývoj Komenského filozofie od středověkého pohledu reprezentovaného Mikulášem z Kusy, až po samotného Leibnitze.

Ze systému, který zde Komenský předvádí, je cítit jistá naivita. Patočka ho nazývá „*velmi naivním a velmi vyumělkovaným*“¹³⁴. Zmíněná naivita se projevuje v Komenského přesvědčení, že lze očekávat pouze rozumové intuice, bez zbytečného dokazování o své definitivě a správnosti. Je možné, že by Komenský zaslepen svým předem zamýšleným cílem, se stal bezohledným k realitě světa, kterou chtěl svou umělou konstrukcí dokazovat? Jistá křečovitost se projevuje i v jednotvárném použití triadického schématu. Na druhou stranu Komenský mistrně zvládá a zde předvádí ovládání středověké scholastické sumy jako celku důkladně promyšleného a sladěného...

Cesta těchto myšlenek vede od jednotlivostí k vyšším celkům – od jednotlivého k vesmírnému. Lze si všimnout, že Komenský buduje na tomto systému kategorií předmětů myšlení soustavu základních axiomat vůle a pravd, ať už praktických i reálných. Jeho racionalismus zasahuje i do oblasti vůle a skutků a jeho záměrem je podat nejen apriorní ontologii, ale i takovou axiologii; Komenský zde vlastně předbíhá anglické teoretiky „morálního citu“, nebo přesněji vyjádřeno, nauk o mravní intuici, které byly tak bouřlivě diskutovány ve století následujícím.

Dílo uzavírá několik kapitol o nebytostech a polobytostech. V těchto kapitolách se zkoumá problematik záporu jsoucna jsoucnem - o vlastním významu nicoty, o středu

¹³³ všeobecná charakteristika

¹³⁴ PATOČKA, J. *Filozofické základy Komenského pedagogiky. Texty z let 1941 – 1958*. Samizdatové vydání, po roce 1977. s. 43.

mezi bytím a nebytím. *Dveře věcí*, byť nejsou jediným cvičením mysli¹³⁵, jdou nahlížet jako příručka k naučení a procvičování světla mysli. Je to učebnice velmi zhuštěná, schematická, suchá...

Ve srovnání s *Dveřmi věcí* přinášejí *Hallské rukopisy*¹³⁶ čtenáři jistou ztrátu očekávání na jedné straně – jde o vlastně stejné znění *Dveří věcí* vydaných roku 1681...Na straně druhé však *Hallské rukopisy* přinášejí informaci o vztahu Komenského k jinému velkému filozofovi 17. století, k Descartovi.

Descartes je ve *Dveřích věcí*, tak jak jsou upraveny v *Hallské Pansofii*¹³⁷, přítomen svou metodickou skepsí – tedy Komenského skepse při výkladu principu světla mysli ji alespoň silně připomíná. Na konci vlastního ontologického výkladu, kdy je řešena první filozofie *Dveří věcí* jako základní plán, idea světa je totiž i poznámka, že toto vše může být pouhým preludem, pouhou subjektivní konstrukcí...Toto je jistě myšlenka původem Descartova.

„*Překvapení, které čtenář Pansofie zažije, když sleduje způsob, jak Komenský asimiluje descartovské Cogito, je tím větší, že v uveřejněných spisech se Komenský staví jako nepřítel nebo aspoň kritický odpůrce Descartovy filozofie.*“¹³⁸

V pojednání *Judicium de judicio Serarii*¹³⁹ je *Cogito* Komenským podrobeno velké kritice, která je ještě navíc v mnoha ohledech opodstatněná. Zdá se tak, že tuto myšlenku úplně odmítá.¹⁴⁰ Z argumentů Pansofie je patrné, že Komenský zde provedl analýzu a rozlišil, co může z *Cogita* pro svou první filozofii účelově převzít a použít od ostatního, co pokládal za chybné a nepoužitelné.¹⁴¹

¹³⁵ Jiným podobným, opřeným o základní trojici mysli, řeči a vůle s konáním je spis *Triertium catholicum appellandus (Využití první moudrosti)* nebo také *(Obecné trojumění)*. In. *Dílo JAK 18*, s. 239.

¹³⁶ Nigrinovy opisy Komenského *Obecné porady*, které objevil ve 30. letech 20. století významný komeniolog D. Čyževskij v archivu Franckeho sirotčince v Halle.

¹³⁷ Třetí část Komenského *Všeobecné porady* o nápravě věcí lidských, viz. KOMENSKÝ, J. A. *Kniha do obecného vlastnictví lidskému rodu, to jest Všeobecná moudrost*. Praha: 1966. s. 223.

¹³⁸ PATOČKA, J. *Filozofické základy Komenského pedagogiky. Texty z let 1941 – 1958*. Samizdatové vydání, po roce 1977. s. 51.

¹³⁹ *Soud o soudu Seraria*.

¹⁴⁰ Vztaženo k roku 1667.

¹⁴¹ Viz. KOMENSKÝ, J. A. *Judicium de P. Serarii Responsione*. In. *Dílo JAK 18*, s. 35.

Všichni teologičtí myslitelé 17. století znali obdobný postup Augustýnův ze spisu *De Trinitate*¹⁴². Existovaly i jiné spisy, které měly být nástrojem k vyvrácení skepse. Campanella, jehož Komenský velmi oceňuje, je v podstatě představitelem decartovského přístupu. Descartes se od něho však sám distancoval – nechtěl o Campanellovy nic vědět...Pro ovlivnění Komenského Descartem existuje řada důkazů. Jeho myšlenka není epizodická jak je tomu u Augustýna či u Campanelly, nýbrž má stejně jako Descartova systematický význam.

Uspořádání *Všeobecné porady* na ní závisí svým uspořádáním. Teprve potom bylo možno vyvinout postup světové emanace, závislé na prvním jsoucnu, jak jej představují jednotlivé paralelní vrstvy reálného jsoucna, pojmenované v pansofických stupních. Zdá se tedy, že Komenský Descarta pochopil – možná ale jinak, analogicky: že význam *Cogito* je v přechodu od jsoucna k nejvyšší dosažitelné úrovni bytí. Tato myšlenka dovoluje překonat i založit a hlavně zdůvodnit onu ontologii předmětnou. Komenský se v pozdějších letech – jak lze vyčíst z Pansofie – odvrátil od racionalistické antropologie a spatřoval hlavní rys lidskosti ve svobodném konání, nežli v rozumu. V tom viděl nepřehlédnutelný vliv Descartův Hendrich.¹⁴³ „*Je možné ukázat, že tomu tak nemůže být, ale Descartes měl tehdy pro Komenského význam mnohem zásadnější – právě v pozdvižení jeho první filozofie a celé filozofie pansofické na vyšší úroveň pomocí argumentu, který ji měl z naivního objektivizmu dovést tam, kde je možno čelit skepsi tak zásadní, jako provádí metodický iluzionismus Descartův.*“¹⁴⁴

Argument uvedený v citaci umožňuje přechod od prvního ontologického stupně pansofie ke druhému – k úvaze o prvním bytí. Kapitola, ve které je tento přechod zmíněn, se nazývá *O užívání světla mysli* a lze ji nalézt v desáté kapitole prvního stupně *Pansofie*. Obsahuje první část argumentace na dané téma, je zde vyslovena námitka: „*Všecko to není jen přemýšlení, tvé a mé. Kdo ví, zda je kde co reálného. Jsou totiž, jak jsem slyšel, filosofové, kteří učí pochybovat o všem, také o tom, zda nějaký svět existuje,*

¹⁴² O Trojici

¹⁴³ HENDRICH, J. *Comeniana. Komenský pod vlivem Descartovým*. Kap. 6. In: *Věstník královské české společnosti nauk* 17. Praha: 1951. s. 17.

¹⁴⁴ PATOČKA, J. *Referát o Hendrichových Comenianech*. In: *Archiv JAK* XVI, 1957. s. 214.

*či se jen zdá existovat. Ve spánku se nám zdá, že všelicos vidíme, slyšíme, mluvíme a konáme; ale po procitnutí vidíme, že to nic není.*¹⁴⁵

K uvedené námitce přichází hned odpověď: Obsah ontologie, tak jak byl dosud líčen, se pohyboval v myšleném a slovním i výrazovém jsoucnu. Ve chvíli, kdy je ontologie ale pojata jako světlo mysli, dovede nás k sobě samým, tedy k něčemu reálnému a existujícímu. Přemýšlíme a hovoříme o těchto věcech. Bez samé podstaty naší existence bychom nemohli myslet, tím spíše mluvit...To, co nic není, nic nekoná. Po překonání skepse a nihilismu je ještě dalším úkolem překonat subjektivismus, který převádí všechno jsoucno na jsoucno vlastního já.

Pakliže je nahlíženo na světlo mysli jako na obraz, kde je originál, či předloha? Při překonávání subjektivity se drží Komenský linie kazuality – stejně jako Descartes. Světlo mysli je samo pasivní, aniž ukazuje jeho aktivní protějšek. „*Je myslitelné, aby mé myšlení ve své nahodilosti a pomíjejícnosti bylo pramenem myšlení vůbec? Je možné, aby myšlení vůbec, tento způsob bytí, který objímá a obsahuje vše, pocházel z kterékoli takové konečné a nahodilé bytosti, kterou jsem já a kterýkoliv jiný člověk, třeba z generační sukcese lidské?*“¹⁴⁶

Komenský hodlá realitu věcí zaštitit první bytostí. I zde jako by bylo zřetelné vodítko Descartovo. Nenásleduje ale Descarta v jeho postupu – existenci první bytosti dokazuje jinou cestou.¹⁴⁷ U obou se ale dokazování děje prostřednictvím uchopování pojmu nekonečnosti. Myšlení poukazuje nezbytně k prvnímu, ale zároveň nekonečnému jsoucnu. Cogito (vlastní důkaz existence mysli) je také důkazem o tom, co ji nekonečně přesahuje. Zatímco Descartes používá ontologický důkaz ve formě ideje nekonečna, Komenský se tomuto obratu snaží za každou cenu vyhnout – shromážděním celé řady „důkazů“...Aristotelská scholastika jeho doby byla přeci jen v jeho mysli hluboce zakořeněna, takže na něho působí jisté zaujetí proti ontologickému argumentu. Nepozoruje tedy, že je-li v jednu chvíli celá ontologie díky Cogito subjektivizována, pak jsou argumenty vycházející z obsahu mysli stejně ontologické. Pojmou-li se ryze

¹⁴⁵ KOMENSKÝ, J. A. *Svět možný čili základ celé Pansofie*. In: *Obecná porada sv. 2*. s. 293.

¹⁴⁶ PATOČKA, J. *Filozofické základy Komenského pedagogiky. Texty z let 1941 – 1958*. Samizdatové vydání, po roce 1977. s. 58.

¹⁴⁷ Komenského argumenty jsou čerpány převážně z *Atheismus triumphatus* od Campanelly, kterou vydal v Paříži roku 1636.

formálně logicky, jsou tyto argumenty slabé. Ve skutečnosti neběží o „pouhý“ obsah myslí, ale o existenci konečné myslí, která se dotýká nekonečného jsoucna. Ve svém úsilí a pohybu je ustavičně v souvislosti s nekonečnem. Nekonečné jsoucno je jí zápořem, ale i podmínkou a doplňkem, čtouc ve svém vlastním obsahu vidí se zároveň jako v zrcadle. Původ myslí je pro Komenského jsoucnem vyšším, než je to naše vlastní a přírodní. Universum by nebylo universem, pakliže by v něm nebylo nekonečno chápáno jako ens primum¹⁴⁸ a pakliže by mysl byla více než universum, celek by byl méně než část, nebýt nekonečnosti prvního jsoucna.¹⁴⁹ Nekonečné jsoucno je zde Komenského hlavním zájmem, definuje ho v protikladu k nicotě, v myšlence formy a cíle...

Musí zde zaznít otázka, zda toto nevedlo autora k novému pojetí obsahu světla myslí. Neukazuje zde Komenský obrazem směřování existující bytosti k vyššímu jsoucnu, ke kterému je připoutána tím, že ji neobsahuje? Důkazy se mění v seberozbor, který navrhuje: *„Obrat' se v sebe a uvaž, odkud máš bystrost k tak hlubokému bádání o těchto věcech? Uvaž, proč nemáš žádný mezník svých tužeb, po věděni a konání? A za doklad své božskosti vylož si tu skutečnost, že naše mysl hledá klid, ale nenachází ho, protože stále touží víc vědět a moci. Nikdo z žijících dosud nedosáhl mezníku, ani svých tužeb, ani své vnímavosti. Je tedy mysl všech lidí podobná stále plynoucím tokům vod. Ale kam plynou? Jistě k nějakému oceánu...“*¹⁵⁰

Tato argumentace ukáže svůj smysl při introspekci aktivní povahy myslí. Její význam totiž Komenský stále více zdůrazňuje. Cogito nakládá s existencí formou existence já, tedy jako s aktivní částí, beze stopy pasivity, se schopností bezprostředního života a reflexe. Aktivita této formy existence tuto existenci sama dokazuje, lze jí připsat nekonečný smysl, k němuž směřuje, na který naráží. Není bez něho možná...O nekonečnem poznamenané naší existenci hovoří rysy, tvořící její povýšenost. Takto o nich hovoří čtvrtý aforismus o myslí čili duchu člověka z antropologické kapitoly 4. stupně Pansofie¹⁵¹: *„Věčnost je v myslí stažena v bod (neboť obsahuje celý možný svět,*

¹⁴⁸ První jsoucno

¹⁴⁹ CAMPANELLA, T. *Atheismus triumphatus*. Paris: 1636. s. 37. U Campanelly však tento argument nemá to hlavní postavení, které mu ve svém myšlenkovém postupu přikládá Komenský.

¹⁵⁰ KOMENSKÝ, J. A. *Druhý stupeň Pansofie, Svět ideový čili pravzorový*. sv. 2 Praha: 1966, s. 324.

¹⁵¹ Čtvrtý stupeň Pansofie...Svět materiální čili tělesný. In: *Obecná porada*. Sv. 1.

celou ontologii in nuce, jak jsme viděli). Jsme svobodni, tj. nepodobni žádné věci, nejsme nuceni podříditi se, souditi, věřiti, souhlasiti nebo konati něco, nechceme-li sami. I zahubit se můžeme pouze sami. Smysl a nesmyslnost našeho života, tato nekonečná sázka, je dána do našich vlastních rukou. Obsah toho, co tato nekonečná, svobodná činnost má před sebou v myšlení, mluvení, konání, je sám opět nekonečný – mezí, na kterou naše počínání všude naráží je bezmezno. Dále sem náleží předvídat budoucnost, touha ovládnout veškerý čas, který se nám ovšem vymyká. Činorodost naší mysli, která nikdy neumdlévá a nikdy není nečinná – ani ve spánku zcela nevysazuje, jak svědčí sny, je opět projevem toho, že ničemu konečnému nepodléhá a ničím konečným se nespokojuje. V této věčné bdělosti je jakýsi obraz nesmrtelnosti.¹⁵²

Rysem nekonečnosti je také sebevědomí – Komenský o něm ví od Mikuláše z Kusy – ví že je projevem nekonečnosti a věčnosti pohybu, vracejícího se sama do sebe (viz. v kapitole o Cusánském zmíněná hra De ludo globi...). Dalším doložením téhož jsou kategorie, dle kterých vše kvantitativně porovnáváme – protiklady. Všechny lidské činy i aktivity odhalují jeho samotného, vlastní subjektivitu bytosti, nekonečno, jež člověk vymezuje svou existencí.

Lze tedy konstatovat, že lidská činnost ve své celistvosti, kosmický rozměr lidské existence, vychovatelnost jedince; to vše může být úspěšné pouze při předpokladu spoluexistence s absolutně neomezeným jsoucnem, zatímco nekonečnost bytosti je pouze odleskem neomezeného jsoucná. Tento „odlesk“ je patrný ze všech lidských skutků.

Sám Descartes připomíná Mikuláše z Kusy při úvaze o ideji nekonečna, kterou navázal na Cogito. Navázal také myšlenkou veracitas Dei¹⁵³, použitelnou při dokazování objektivitu lidských předmětných představ. Komenský se ovšem domnívá, že je možné Descartův postup podstatněji zjednodušit – aby nebyly upřednostněny toliko logické ontologické argumenty. Přesto zde lze najít myšlenku, že pakliže myšlenky nejsou-li libovolně složeny bez vnitřní jasnosti je nutno přiřadit objektivní

¹⁵² KOMENSKÝ, J. A. *Čtvrtý stupeň Pansofie...Svět materiální čili tělesný*. In: *Obecná porada*. Sv. 1 s. 476. Výklad J. Patočky In: PATOČKA, J. *Komeniologické studie I*. 1. vyd. Praha: Oikoymenth, 1997. s. 210. ISBN 80-86005-52-6.

¹⁵³ Pravdomluvnost Boží.

skutečnost. Na druhou stranu Komenský velmi dbá na myšlenky týkající se nekonečného jsoucna...

A zde důkazy končí. Může to být velmi překvapivé a determinující hodnocení Komenského argumentů. Skutečnost však není tak úplně jednoduchá a jednoznačná – byť ve srovnání s Descartem na první pohled Jan Amos ve svém postupu pokulhává.

Zde je nutno pro vysvětlení Komenského pohnutek věc blíže vysvětlit. První jsoucno je dáno zároveň s naší vlastní existencí. Je jejím doplňkem, podkladem, originálem i cílem. Bez něho lidský život není ani nemůže být. Svobodná bytost není omezena koncem, měřítkem její konečnosti je pouze a právě nekonečnost. Tato mez je v její existenci neustále přítomna. Bez ní by byla sama nekonečnou – a to není. V této prapůvodní první bytosti jsou pak zahrnuta všechna ostatní jsoucna... Mají společný původ. Prokázání existence prvního „prajsoucna“ je zároveň důkazem existence všeho jsoucna vůbec – i toho konečného. Kruh se uzavírá konstatováním, že konečné závisí na nekonečném; je od nekonečného odvozené. Patočka k tomu uvádí: *„Zdánlivě zde zůstává ještě jedna eventualita. Lidský jednotlivý subjekt jako původce konečného jsoucna by mohl být autorem idejí jsoucen podřazených, konečných, sekundárních, kterým by nemusela odpovídat objektivní skutečnost, lidský duch a nekonečná bytost by mohly být jediné dvě existence. Ale nezaručuje nekonečné, první jsoucno existenci všech konečných věcí právě svou pravou, existující prvotností? Neznamená tato prvotnost jejich skutečnou odvozenost?“*¹⁵⁴

Znovu je na místě uvést, že Komenský poněkud překvapivě přestal na demonstraci dvojí stránky Cogito, kde je ukázáno na v první řadě na existenci konečného ducha, v druhé řadě na existenci nekonečného prvního jsoucna. Dokazuje tím věčné universum – explikací tohoto nekonečného prvního jsoucna...

Pansofie má dvojí základ. Prvním je světlo naší mysli – brané za základ subjektivní, antropocentrický a pak první jsoucno (první mysl), jsoucno nekonečné... Druhým základem jsou kategorie ontologické, které se stávají kategoriemi založenými na stránkách absolutna. Na naše činy i vůle jsou založeny na tvůrčí aktivitě, vnější činnosti na rozdíl od myšlení a řeči – činností vnitřních.

¹⁵⁴ PATOČKA, J. *Komeniologické studie I*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1997. s. 211. ISBN 80-86005-52-6.

Každá z těchto činností se podílí na chodu světa; spoluvytvářejí ho: vnitřní svět ideový i vnější svět, v němž je člověk opět základem tvorby dalších světů. Světa umělého, to je ten, kde se člověk setkává s přírodou jako její pán, světa morálního, ve kterém stanovuje a upravuje svůj poměr k lidem druhým a světa duchovního, kde zažívá styk se samotným nekonečnem. Samozřejmě je zde mezi světy přítomen paralelismus, základ všeobecné harmonie. Komenský předvádí, jak se přítomný paralelismus osvědčuje v principech, stavbě, pohybu i vývoji každého ze zmíněných světů, procházejících pády i znovuvzkříšeními...

Cogito ukazuje dvojí princip jsoucna – naše vlastní a nekonečné – a tato teozofická soustava se o tyto principy opírá. Naše vlastní jsoucno v rámci jeho existence i v jeho kladném ideovém obsahu, který je zrcadlem universa, jehož nekonečnost je chápána jako nezbytný doplněk naší konečnosti. Cesta k prvnímu i nekonečnému jsoucnu není přímá, je zvlněná – je nazývána *vía eminentiae*¹⁵⁵ a *vía negationis*¹⁵⁶ - obojí vhodné k tomu, aby zápor naší omezenosti přešel v klad. Není tím ale myšlen klad plného pochopení věci, ale klad akceptování, a tedy i pochopení, nepochopitelná. Konečné jsoucno je chápáno rozumem konečně, nekonečné nepochopitelně, tedy nekonečně. Je věděno nevěděním a chápáno nechápáním. Zde se vrací Komenskému jeho první setkání s filozofií v dobách mladosti. Je jím *docta ignorantia* Mikuláše Kusánského, vzpomínka na léta strávená v Přerově a také na sborník Pindarův...

V rámci těchto pansofických úvah se široce uplatňuje Komenského teologie a jeho zájem o nejrůznější její proudy. Je zajímavé v tomto kontextu sledovat jeho celoživotní soužití s filozofií – od mládí až po konec života ji pojímá jako živý a aktivní organismus, kde se reaktivně setkávají přívrženci a odpůrci a sama filozofie na ně aktivně reaguje. Komenský, tento až pedantický systematik svou filozofickou soustavu neustále promýšlí, doplňuje... Tak jak chápe svou první filozofii, tak ji chce dát do služeb svého didaktického systému, který se vyvozuje z elementární přírody, nazírán okem vychovatele. Jeho plán byl, že samo veškerenstvo se stane školou – výzvou pro jednotlivce, povzbuzením a podporou, aby se z nahodilé existence stal bytostí univerzální, zahrnující svět do své mysli, působící na všechny a pro všechny. Cílem pak by byl svět, který hostí sumu bytostí navzájem se podporujících a poukazujících na

¹⁵⁵ Cesta vyniknutí

¹⁵⁶ Cesta záporu

vyšší stupně jsoucnosti. Člověk se má stát světovou bytostí; postupem stále víc univerzálním – rozšiřování této bytosti bude zajištěno institucemi, které pokoj, smír a harmonii zavedou do všech okrásk života.

Úloha univerzálního paralelismu je zde obrovská. Dokáže vystavět vychovatelství na základě paralel z přírody a jiných oborů lidské činnosti. A také dokáže realizovat pomocí této analogie ještě jiné užitečnosti – učebnice, univerzální knihy, encyklopedie, nové školské instituce, ale i univerzální harmonii, tedy všeobecný mír. Komenského první filozofie se postupem času rozrůstá do stále složitější konstrukce. Stala se nakonec tak složitou a rozsáhlou, že nebylo v silách Komenského ji zcela dokončit. „*Tímto prvním zárodkem je onen oživující záblesk emanatismu, který vložil do běžné scholastické nauky o ontologických kategoriích svou teorii substance a třikrát tři akcidencí (podle triády unum, verum, bonum) v době lešenské První filosofie. K tomu pak přistoupilo pojetí ontologických kategorií jako světla mysli a toto světlo bylo pak rozšířeno vedle teorie prvních pravd předmětných o teorii pravého chtění a pravého konání – první filosofie se tak stávala ustavičně aktivističtější.*“¹⁵⁷

Zrcadlem všeobecné harmonie se stal lidský duch. Jeho aktivní podstata ukrytá v teorii substance jako aktivní síly, si vyžádala ještě další posun: prokázání reálnosti subjektivního systému naší mysli. Komenský musel ve chvíli každé nové etapy svého filozofického myšlení revidovat celý svůj systém. Tento přístup ale způsobil, že Komenský svou práci nikdy nedokončil...

Komenský se utkal v průběhu 17. století snad se všemi tehdejšími velkými filozofickými náměty a také s jejich propagátory – nebylo velkého filozofa té doby, s kterým by nevedl dialog, polemiku, či ke kterému by se alespoň nevyjádřil. A tak na počátku století lze spatřit Jana Amose v kolejiích školské filozofie tradičního novoplatonismu, Mikuláše z Kusy, Campanelly a jim podobných. Potom přichází období nadšení z myšlenek metodologických – vedou Komenského po stezce systematických pokusů a dovedou ho k prvním základům pansofie. V tomto období se také musí chtít nechtě zabývat problémem baconovské indukce. Přichází myšlenka univerzální harmonie, vytvářející z mysli zrcadlo universa, myšlenka univerzální analýzy v poslední ideové prvky, myšlenka substance jako síly, důraz na aktivitu. To

¹⁵⁷ PATOČKA, J. *Filozofické základy Komenského pedagogiky. Texty z let 1941 – 1958*. Samizdatové vydání, po roce 1977. s. 63.

vše způsobuje, že Komenský usilovně hledá...Je tak předchůdcem těch, kteří po něm našli – jedním z nich byl třeba Gottfried Wilhelm Leibniz. Komenského pokus zajistit celý systém pravd mysli, celou ontologii a axiologii, před útoky skepse, dostává se skrze Cogito do blízkosti Descartovy.

Zde je třeba konstatovat nelehký závěr této kapitoly. Komenský ve svém snažení selhal. A jeho selhání je viditelné až s odstupem dlouhého času – o to je jeho prohra čestnější, neboť své snažení nemohl vidět v jeho dnešním světle. Přes jeho široké zájmy a vzdělání mu jedna oblast vědění unikla, či spíš se celou dobu ocitala na okraji jeho zájmu. I přesto, že byla pro svou dobu nesmírně významná – natolik, že dokázala měnit tvář tehdejšího světa. Touto oblastí vědění byla matematika a hlavně matematická přírodověda. Komenský se nikdy nestal znalcem mechaniky v duchu Galileiho, Descarta nebo Newtona...Nový světový názor, založený na racionální, matematicky pojaté dynamice ho úplně minul. Chybí u něj pojem přírodní zákonitosti, objektivita hmotného působení, která přijetím tehdejších moderních myšlenek je dnes samozřejmá.

Není to nejspíš náhoda, že Komenský takto tyto názory minul. Pro své výchovné recepty potřeboval živou přírodu, jako učitelku a vzor. A na základě tohoto vzoru budovat lidské paralely. V prostředí, kde společenské vědy dosud neměly pevný základ, si vybral z dostupného myšlenkového materiálu komponentu pro něho nejvhodnější: myšlenku harmonie, kterou přetvořil v harmonii univerzální.

Paradoxně tato situace prokázala velkou službu Komenského vychovatelství. Ve spojení s jeho obrovským pedagogickým a didaktickým nadáním tak mohl vzniknout systematický rozhled po celém obzoru pedagogického oboru. Dovolila formulovat otázky, principy, metodu. Problémy mechanismu ale musí Komenský přeskochit, ignorovat, nebo dokonce odmítnout – to se bohužel stalo ve vztahu ke Kopernikovi i Descartovi. I proto nebyl nakonec se svou filozofií tak úspěšný, jako třeba právě Descartes, nebo Spinoza... Generální syntéza myšlenky světové harmonie, dědictví antiky, pythagorejství a novoplatonismu, dědictví Mikuláše z Kusy, Keplera, aj. se tak podaří díky pochopení významu moderního mechanismu až Leibnizovi.

„Ale je bez filozofického významu myslitel, který již před Leibnizem, ač nedostatečnými prostředky, usiloval v podstatě o totéž co Leibniz, totiž o harmonii moderní a modernost harmonickou? A není v době, kdy jiní národové žijící z tradic filozofických veleduchů jako Descartes, Bacon, Leibniz vykopávají ze zapomenutí duchy

*druhého a třetího řádu, ony scholastiky 17. století, u kterých se Komenský rovněž učil, vskutku nepochopitelné, nedovedeme-li čerpat poučení z myšlenkového úsilí takového formátu, jaké rozvinul náš vychovatel, dotýká se hlavních koncepcí a problémů svého věku?*¹⁵⁸

Skutečně. Komenský se za svůj plodný život stihl dotknout problému metody, lidského ducha jako zrcadla universa, substance jako síly, problematika Cogito, ontologie přecházející v nauku o poznání... Vše toto je zasaženo Komenského snahou o přetvoření člověka směrem k všeobecnému, kosmickému, všeobjímajícímu, k neustále překonávajícímu sebe sama.

3.3.4 Všenáprava

Aktivní dílo Komenského první filozofie a důsledné propracování praktických aspektů pansofie vydaly plody ve formě myšlenek všenápravných. Od počátku existence pansofie se v ní daly prvky všenápravy vystopovat. Vidíme ji ve snahách o usnadnění výuky x náprava lidských věcí = snadnější učení jazykům a možnost lidí, na problémech se spolu dohodnout ve shodě myslí a v jednotě... V dopise adresovaném panu de St. Amand poprvé Komenský naznačuje možnost oddělení praktické části pansofie od jejího zbytku. V praktické části se jedná především o technické aplikace přírodního poznání – „rerum imitatio, directio et ad usus varios applicatio“¹⁵⁹. Je zde ještě jiná zajímavá část pansofie – fastigia¹⁶⁰, poučující o pravém použití pansofie - jednak k zdokonalení člověka sama v sobě, jednak k zlepšení lidských věcí, jako celku a vposled ke slávě Boží... Právě zde lze spatřit zrod Komenského všenápravných děl.

Další etapou ve vývoji všenápravných snah Jana Amose je spis *Diatyposis pansophiae*. Hendrich se nesprávně domníval, že spis nepřináší nic zásadního pro nový pohled na pansofii, kromě nahlédnutí na tvorbu metod samotným Komenským. Přitom ve starší části *Diatyposis pansophiae* v *Ichnografii*, je poměrně důkladně propracován Baconův systém podnětů o významu pokroku ve vědách a uměních. Tak, jak zde

¹⁵⁸ PATOČKA, J. *Filozofické základy Komenského pedagogiky. Texty z let 1941 – 1958*. Samizdatové vydání, po roce 1977. s. 65.

¹⁵⁹ Napodobení věcí, řízení a k rozličnému užití přizpůsobení. Z dopisu panu A. G. de Saint Amand (Lešno, 5/15. května 1638) In: *Časopis matice moravské LII*, 1928. s. 175.

¹⁶⁰ vyvrcholení

Komenský myšlenky prezentuje, je jasné, že jsou zaměřeny proti aristotelismu a přeceňování starověku obecně.¹⁶¹ Záměrem pansofie ale nemělo být opakování starého; chce sloužit skutečnému pokroku vědění. A *Ichnografie* vidí již prospěch tohoto procesu pro školy, pro politiku, společnost, pro právo a spravedlnost a pro církev. Pouhý pokrok ve vědách je zde nahrazován pokrokem všeobecným.

Všechny tyto myšlenky jsou zde představeny v sjednocující souvislosti a jsou vyvozeny ze stupňovitého vývoje a zdokonalování veškerenstva. Proč se nepokusit o sebezdokonalení, když lze v to doufat...Komenský zde prezentuje moderní přístup k pokroku, když se zde staví ve sporu starých a moderních stanovisek na stranu těch druhých – jistě podnícen Baconem.

„V memoriálu, který podává Komenský 12. Září 1640 B. Leszczyńskému, je první zmínka o knihách vševedných, určených tentokráte ovšem ke školnímu vyučování, totiž vedle vlastní Pansofie o Panhistorii a Pandogmatii.“¹⁶² Projekt panhistorie s Baconovými snahami o sumu materiálů, shromážděnou za účelem zjištění vědeckých zákonů. Tento pansofický projekt se pak opakuje ve spise *Via lucis*.

Ve zmíněném spise, psaném během zimního pobytu v Londýně roku 1641 – 1642, je akcentována myšlenka všeobecné reformace, která má dovršit všechny reformace částečné, tak jak byly plánovány a pro svou částečnost se nikdy neuskutečnily. Jako základ pro tuto všeobecnou reformaci zvolil Komenský reformu vědění – všeobecné osvícení. Dílo se z tohoto důvodu věnuje hlavně teorii duchovního světla, dle analogií přírodního světa.

Vlastním základem tohoto pohledu na svět je Patrizziho *Panaugie* ze spisu *Nova de universis philosophia* z roku 1592. Komenský se s ním poprvé seznámil právě během jeho londýnského pobytu, nejspíš díky Hübnerovi¹⁶³. Tento vliv však používá zcela původně, jsou zde proluty vlivy Bacona, tehdy v londýnských intelektuálních kruzích velmi moderního.

¹⁶¹ KOMENSKÝ, J. *Pansophiae diatyposis 1: Templi sapientiae ichnographica*. In: *Dílo JAK 14*, s. 188.

¹⁶² PATOČKA, J. *Komeniologické studie 1*. 1. vyd. Praha: Oikoymenth, 1997. s. 217. ISBN 80-86005-52-6.

¹⁶³ Hübner Joachim, (1610 – 1666) všestranně vzdělaný křesťan, bez církevní příslušnosti. Studoval v Leidenu, přes Francii a Holandsko se roku 1636 dostal do Anglie, kde se seznámil s Hartlibem. Roku 1638 navázal písemný kontakt s Komenským, jako velký přívrženec jeho pansofických snah. Těšil se velké Komenského důvěře...

To co nejzajímavěji podnítilo *Cestu světla*, byl výklad základních cest, po nichž je šířena (cestuje) základní osvěta. Jedná se většinou o technické vynálezy – například knihtisk a plavectví. K tomu přistupuje všeobecné osvícení: knihy, školy, plánovaný všeobecný sbor učenců a všeobecný jazyk. Důležitým článkem ve vývoji této myšlenky je plán na vytvoření universální akademie, přesahující rámce jednotlivých národů a hranice států. Styk jejích členů by se pak dál vzájemnou korespondencí, která by patřila k regulovaným povinnostem členů této akademie.

Pro toto období, tedy pro tehdejší univerzalismus a racionalismus je také typická myšlenka univerzálního jazyka.¹⁶⁴ Komenský ji spojil pevně se svou pansofií. Celek měl být dovršením všech pansofických snah – nové všeobecné vědění by mělo mít za nástroj vyjadřovací také nový, obecně přístupný a všem srozumitelný jazyk. Tedy to, co činí člověka bytostí mluvící – společenským tvorem.

Konečně měly být tyto dosud rozptýlené myšlenky sjednoceny do jediného díla. Komenský toto své dílo připravoval v Elblagu. Mělo mít sedm částí. V dopise Ludvíku de Geer z 8. dubna 1645 praví: „*Pracuji nyní na díle, které má název De emendatione rerum humanarum consultatio catholica ad genus humanum, ante alios vero ad eruditos Europae. V tomto díle stala se pouhou jeho sedminou Pansofie, stejně tak i Pampaedie, totiž kniha o všeobecném duševním vzdělání atd. O vybudování těchto knih, anebo spíše o tom, abych je rozmnožoval denně novými nálezy a uvedl v soulad, pracuje nyní naše píle tak horečně, že musí zanedbávat ony drobnosti, Dveře jazyků a Dveře věcí, a podobné knihy. A nebudou uveřejněny jednotlivě zvlášť, poněvadž lépe budou následovat za sebou, každá na svém místě, abychom předčasným vytištěním jednotlivých zlomků neporušili souladnost díla ze všech stran harmonického a neposkytli příležitost ke kouskovitým posudkům.*“¹⁶⁵

V dubnu 1645 bylo dílo již rozvrženo do sedmi částí – v podstatě stejně jako později...Byla mezi nimi *Pansofie*, *Pampaedie*, bylo rozhodnuto, že *Dveře jazyků* i *Dveře věcí* se stanou také součástí díla. Celková harmonie se stala podhoubím nových a

¹⁶⁴ Tato myšlenka byla typická i pro filozofy, hledající biblickou tradici ve snaze navrátit se k poměrům rajským. Představitelem tohoto proudu byl např. J. Böhme.

¹⁶⁵ KOMENSKÝ, J. A. *Všeobecná porada o nápravě věcí lidských, obracející se k pokolení lidskému, především pak k učencům evropským*. In: *Sto listů JAK*, s. 122.

nových nápadů, s jejichž plody se později lze setkat ve *Všenápravě*, v nejsoustavnějším Komenského díle.

Popisem *Všenápravy* se zároveň lze okrajově dotknout *Všeobecné porady*. Zabývat se zde *Všeobecnou poradou* je nad možností této práce, je však nutno o ní základní informace uvést. A právě k tomu poslouží *Všenáprava*, která je jejím jádrem, drží celou *Všeobecnou radu* pohromadě.¹⁶⁶

O *Všenápravě* lze říci, že patří k nejpodstatnějším Komenského dílům v oboru reformačním. Vychází z myšlenky všeobecné reformace, jako jediné možné úspěšné reformace. Ve službě své univerzálnosti musí náprava pravdivě uchopovat vztah člověka k jsoucnu na úrovních všech třech jeho základních stránek – jsoucna reálného, pojmového a slovního. Ten první (vztah) akcentuje pansofie, druhý pampaedie a třetí panglottie. Celkovou praktickou harmonii lze vyvodit právě ze všech těchto částečných reforem. Celková harmonie odstartuje harmonii světovou, jejíž pomocí bude zamezeno světovému násilí a neporozumění a dojde k všeobecné jednotě. Vznikne tak centrum securitatis¹⁶⁷ lidského bytí – bude zajištěno působením člověka přímo na tomto světě, nikoliv jeho útekem z reality...

Tato vize měla být dosažena nalezením pravé filozofie, pravého státnictví a pravého náboženství. Na pravou filozofii bylo kladeno očekávání, že osvobodí člověka od skepticismu, pravé náboženství že vymítí všechny rozkoly víry a bude určující silou, pravé státnictví se postaví pragmatickému lstivému a silovému machiavellismu...Komenský doufal, že tímto prostřednictvím vznikne nový zlatý věk, stav nejvyšší dokonalosti světa, dosažený díky všeobecné reformaci, nový lepší ráj. Komenský zde popisuje svět jako divadlo prozíratelnosti. Divák sleduje děj, jehož smyslu zpočátku nerozumí. V průběhu „hry“ se pak děj rozvíjí a až před koncem je jasné, v jakých souvislostech proběhly všechny předchozí události. Komenský takto dává příklad smyslu dějin: je tím jasnější, čím více se dějinný proces blíží svému vyvrcholení. Takto pojatý pohled na svět, skrze příměr divadla, ukazuje svět jako divadlo postupného osvěcování, postupného vývoje vzdělanosti a osvěty. „Děj“ začíná obdobím dovedností, sloužícím k udržení života. Následuje doba znalostí hospodářských, občanské správy, umění válečného, pak kultury s vědami a filozofií,

¹⁶⁶ Viz. POPELOVÁ, J. *Komenského cesta ke Všenápravě*. In: *Filosofický časopis IV*, 1956. s. 493.

¹⁶⁷ Bezpečný střed.

potom doba náboženství, následovaná barbarským úpadkem. Po dobytí Cařihradu se znovu díky moudrosti knihoven rozžehne nové světlo po Evropě, světlo vědění, dokonalých jazyků, světlo filozofie, náboženství, knihtisk, atd.

Je očividné, že Komenský spojuje ve prospěch vytvoření tohoto obrazu dějin názory biblické s názory starých filozofů, a s názory moderními humanistickými. Stvoření se časem zdokonaluje, není celé utvořeno najednou. Od zkušenosti, skrze pravidla, nauku a vědu se svět stává stále dokonalejším, osvěcenějším... Tento motiv žene Komenského za naplněním touhy po zdokonalení všech věcí lidských. Proč se starat o chaos, má-li být v brzké době vystřídán harmonií?

Komenský na tuto otázku poměrně srozumitelně odpovídá: „*Vyžaduje toho relativní dokonalost světa, který má být maximálně dobrý a který se takovým musí stát aspoň na konci věků, protože jinak bude stvoření nedokonalé, nedokončeno, a člověk nesplní své poslání, aby byl spolupracovníkem na tomto díle. Nebude tedy ani k věčnosti mít přístup,*¹⁶⁸ *jinak než touto aktivní spoluprací na díle konečné nápravy.*“ Snáší ještě množství dalších teologických a filozofických důvodů – většinou původem z analogií a prorocství. Musel být hluboce přesvědčen o dobrotě, zdokonalitelnosti světa, kteréžto přesvědčení stavěl nad všechny tyto důvody, přesvědčení o poslání člověka na světě, o nutnosti spolupráce lidí na cestě k nejvyššímu cíli. Člověk v tomto pojetí není pánem dějin. Ke svému poslednímu cíli ale dospívá právě přes dějiny a své aktivní účasti v jejich dějích.

Komenský preferuje nápravu všeobecnou, doufá ale, že nejdříve ji bude dosaženo u křesťanů. Sekundárně se bude šířit ke všem ostatním národům. Neznamená to ale, že ostatní národy na nápravě nebudou aktivně participovat. Ve svých představách ale Komenský akcentuje evropský náskok v dosavadních reformních snahách. Principem ale zůstává, že náprava musí probíhat odspoda, od menších celků, jichž je jednotlivec členem, až po velké společnosti a národy. Tento stav znamená konec bezplánovitosti a nahodilosti lidského života, ustoupí soběstřednost tváří v tvář vyšší jednotě. Není možno si zde nevzpomenout na již zmíněné Komenského *Centrum securitatis*. Myšlenky v něm uvedené, mají v kontextu všennápravy najednou zcela nový rozměr. Na rozdíl od středověké představy, která řešila vymanění se z nahodilosti

¹⁶⁸ KOMENSKÝ, J. A. *Všeobecná porada o nápravě věcí lidských, obracející se k pokolení lidskému, především pak k učencům evropským*. In: *Sto listů JAK*, s. 125.

lidského jednání tím, že člověk se odřekl světa v náruči Boží, Komenský navrhuje spolupráci na nejvyšším dějinném cíli. Po všech útrapách svého života se přeci jen blíží pozitivnímu hodnocení světa, vkládá do něho všechny své naděje...

Takto spolupracovat na dějinném procesu je dle autora svrchovaným lidským úkolem. V přerušení vazeb na „starou minulost“ vidí začátek procesu zlidšťování, stavění se nelidskosti, vzájemného odpouštění starých nahromaděných vin a z toho plynoucímu usmíření všech lidí. Komenský zde překvapivě vidí v zapomenutí minulosti východisko a podmínku ke všemu následujícímu. „*Menší početnost, nižší úděl, odlišný domov, národ nebo jazyk a cokoli podobného dává příležitost, abychom znevažovali jedni druhé. Ale tyto předsudky musíme odložit ve věci tak svaté...*“¹⁶⁹ Lze Komenského označit na základě těchto myšlenek za jednoho z prvních myslitelů tolerance? Podle něho se mají o její rozvíjení starat především vzdělanci, v kombinaci s vrchností a klérem...

Komenský vnímá to, že stále lidem není patrné, jak užívat rozum i jazyk, aby se spolu mohli jasně dohodnout, jako pouhý nedostatek doby, ve které žil. Nenávist a nesnášenlivost je pouze poklesem neosvícené epochy; stále ještě nesvítí světlo pansofie. Ze všeobecných pravidel a nároků na snášenlivost „...*není vyňat nikdo, ani židé, ani mohamedáni, ani pohanští národové, neboť u všech je povaha lidská táž, založená na stejné soustavě smyslů, pudů, mohoucnosti a konečně na principu víry, skutků a naděje, který se rovněž obrací ke všem lidem bez rozdílu.*“¹⁷⁰

Jistě by bylo zajímavé zjistit, jak se na Komenského aplikaci tolerančního principu dívali soudobí teologové, kteří právě v jeho době řešili mnohé kontroverze a zásadní neshody... V Komenského jednání lze vystopovat tradici Jednoty bratrské a její důraz kladený na jednání a praxi před teorií a (pouhou) diskusí.

V procesu aktivizace a tedy zlidštění života hraje obrovskou roli jeho bezprostřední, okamžité prožívání. Člověk by se měl každým okamžikem zúčastňovat procesu osvěty v kontextu vytváření smyslu, který se pak z toho odvíjí. Jít vstříc věcem, nespolehat se pouze na cizí názory a autority, neohlížet se na tradice – tím myslel Komenský nejspíš tradici antické filozofie s její neúplností... Radí také neutápět se ve zbytečném mnohovědění a knihomilství (!) a tak se vyjadřuje i v pansofii.

¹⁶⁹ HENDRICH, J. *Jana Amose Komenského Všenáprava (Panorthosie)*. Praha: 1950. s. 111.

¹⁷⁰ HENDRICH, J. *Jana Amose Komenského Všenáprava (Panorthosie)*. Praha: 1950. s. 116.

V rámci nápravy dochází ke třem směřováním - ke vzniku nové filozofie, k reformě náboženství a k reformě politiky. „*Ve věděni víře i konání je hlavní příčinou zmatku, že filozofie, teologie i právní soustavy jsou věci rozličné od různých lidí slátané, u nichž nikdy nebyl učiněn pokus o všeobecné zharmonizování. Toto zharmonizování je zásadně odlišné od radikální negace. Žádný potřebný stav společenský nemá být odstraněn, ale všechny zreformovány. Žádná věc, věda, umění nemá být odstraněna, nýbrž opravena. Žádný národ, jazyk filozofie, náboženství, státní soustava nemá být potlačena, nebo zatemněna, nýbrž vše má být jen zjasněno a uvedeno v soulad. Touto jednotou a souladem bude člověk pozdvižen nad svůj nynější stav ke skutečné bohupodobnosti.*“¹⁷¹

Komenský takového člověka vidí jako vševidoucího, všerozlišujícího, všeposuzujícího. Vidí ho jako ukazatel, směřující svůj popud jedním směrem. Všechny jeho kroky budou synchronizovány; Komenský uvádí jako příměr strunný hudební nástroj, kde struny jsou dokonale sladěny. Je pozoruhodné, jak Komenský tuto víru v univerzální harmonii, tolik rozšířenou v celém osvícenství, vyvozuje z filozofických základů svého nápravného projektu...

Ve schodě s myšlenkami předvedenými v pansofii se rýsují metodické principy nové filozofie – metodami si je po mnohaleté práci jist. Tato filozofie bude především jednotná, bude vytvářet jeden kompaktní celek; nikoliv množství disciplín a dovedností nepropojených souvislostmi – ideál té doby bylo univerzální vědění. Dle dobových kritérií to má být také vědění praktické, nikoliv určené pro „pouhé“ vědění. To prosazuje i Bacon a Descartes. V případě Komenského má být filozofie nejen naukou, co třeba konat, ale také vůdcem všech ke spáse. Filozofie se stane moudrostí skutečnou, pakliže jí ale člověk bude schopen dosáhnout...Skutečné vědění musí být nepochybné, pevné v argumentech i metodách, výsledky tohoto vědění musí být jisté. Problematicizování musí ustát. Filozofie musí být věděním, konstatováním pravdy.

Komenský ve své ctižádosti jde ještě dál, než Bacon nebo Descartes. Soudí, že takto pojatá nová filozofie je možná, že je dokonce snadná. Snad se do tohoto názoru promítá Komenského velká víra – každou jednotlivou skutečnost vnímá jako výraz všeobecné jednoty a harmonie, která tvoří podstatu veškerenstva. To se mu zdá

¹⁷¹ KOMENSKÝ, J. A. *Všeobecná porada o nápravě věcí lidských, obracející se k pokolení lidskému, především pak k učencům evropským*. In: *Sto listů JAK*, s. 128.

dostačující k tomu, aby taková filozofie, která netvoří hypotézy, nýbrž konstatuje a rozebírá, co jest, byla vytvořena. A jejím ústředním bodem se stane pansofická první filozofie.

Komenský si představuje, že podobnými principy se bude řídit i nová, všeobecná politika. Má směřovat lidskou společnost k dokonalému stavu. Má sjednotit národy celého světa ve svornosti a toleranci, má odstranit války a dokonce i jejich příčiny... Tato nová politika má být založena na přirozenosti, stejně jako filozofie. Má být realizována ve shodě s rozumem i božským zákonem a její nejvyšší normou má být zásada vzájemnosti: nečiň druhým, co nechceš, aby nečinili tobě...

Komenský sice na toto téma zdatně teoretizuje, ale samotné provedení a realizaci nenastíhuje jasně. Je však jasné, proti čemu svoje úsilí směřuje. Je to především machiavellismus. Na rozdíl od teoretiků moderního státu, není pro Komenského cílem autonomie politiky. Za vlastní účel politiky považuje mimostátnost, nadstátnost, univerzalitu. Zde lze najít u Komenského rozpor mezi myšlenkami středověkých ideálních konstrukcí a modernismem... Důvodem jeho snahy o reformu je dle něho to, že bylo vydávání snažení v podstatě soukromé za politiku veřejného zájmu. Z politiky musí vymizet válka, jako její prostředek. Válka je dle Komenského produkt dějin. Dějiny se jí tedy mohou zbavit...

I náboženství, jak již bylo řečeno, mělo projít reformou. Komenský v něm viděl jakési tolerantní křesťanství. Díky své toleranci bude přijatelné pro všechny a stane se univerzálním. Bude více praktické, než teologické. Půjde o trvalé společenství s Bohem, citové a praktické uskutečňování duchovního světa, o ustavičnou realizaci víry...

„Každá z...reformovaných disciplín má význam pro dovršení uskutečnění jednoho ze světů, založených na bytí člověka, filozofie světa umělého, politika morálního, náboženství duchovního. Dověšením a vehikulem všeobecné reformy bude nový univerzální jazyk, který umožní plný styk mezi národy, přispěje k vzniku jednotné všelidské obce.“¹⁷²

K naplnění všech těchto záměrů Komenský plánuje vybudovat odpovídající instituce – tedy konkrétně tři nejvyšší sbory¹⁷³, které budou bdít nad zachováním

¹⁷² PATOČKA, J. *Komeniologické studie I*. 1. vyd. Praha: Oikoymenth, 1997. s. 225. ISBN 80-86005-52-6

¹⁷³ Sbor světla, mírový sbor a konzistoř svatosti.

všeobecné reformace. Jejich účelem (krom jiného) by bylo kontrolovat a být na stráži, aby se vše nevrátilo do starých kolejí. Také by plnily funkci jakéhosi mírového soudu v případě sporů mezi vůdci společnosti...

Je očividné, že takto navržené nápravné a dozorčí instituce nemají v 17. století žádnou jinou ideovou analogii. Pocházejí vesměs z ducha panharmonie, její metody a základu. Panharmonický duch lze zde nalézt v úsilí o pokoj a smírné řešení sporů. Panharmonická metoda pak je hledáním paralel a analogií. Jak již v předcházející části práce bylo zmíněno, panharmonickým základem je trojí lidské univerzum, svět dovedností (filozofie), svět morální (politika) a svět duchovní (náboženství). Komenský postupuje analogicky, jak je jeho zvykem, nikoliv rozbořem pouhých fakt.

Uskutečnění svých cílů si představuje poněkud naivně, jeho doba nezná ještě jemnou společenskou skladbu, žádná sociologie ani psychologie mu nedává odpovědi na jeho otázky. Přesto se jeho až fantastické snažení nejeví jako úplně nereálné. Vždyť naše moderní civilizace má v některých ohledech velmi podobné plány, sny...

Ke Komenského cti je zde nutno podotknout, že nechtěl nikoho k přijetí jeho nových pořádků nutit násilím. Všechna jeho opatření jsou vesměs výchovného charakteru. Rodina pro něho byla stavební buňkou společenského pletiva, na jejímž zdravém stavu vše závisí. Jako ve zdravé rodině vládne pořádek, řád, kázeň a pracovitost, tak Komenský vidí v tomto duchu i opravu školství, života v obci a ve státě. Celá organizace společnosti je pojata sub specie educationis¹⁷⁴. V Komenského představě se jedná o společnost, kde vládne všechno jiné, než zábava. Každému jednotlivci musí neustále před očima tanout nejvyšší, vážný a praktický cíl, má-li se reforma podařit.

Sbor světla, světová konsistoř a mírový soud, vznikne dle Komenského dohodou všech národů, které svolají světový koncil učenců. Všechny země tam vyšlou své zástupce – ty nejlepší z nejlepších. Komenský zaručuje úspěch takového setkání, pakliže se tam bude jednat dle norem a forem pansofie a panharmonie. Výsledkem pak bude ustavení zmíněných tří sborů a stálý sekretariát. Dějinný tok by skončil všeobecnou říší světla, velkými reformami panharmonickými by bylo zakončeno historické bludiště, stejně jako zavedením přirozených metod vyučování skončilo bludiště vychovatelské.

¹⁷⁴ Pod zorným úhlem výchovy.

Komenský byl vždy v opozici proti myslitelům typu Morova, Campanellova, Harrisonova¹⁷⁵ až po Bolzana.¹⁷⁶ Na rozdíl od těchto učenců však Komenský neprodlužuje antickou tradici platónsko-aristotelskou. Jeho východiskem je zahrnutí „všeho okrsku zemského“ – je to pantopie, spíše než utopie.

Komenský se liší od utopistů jedním podstatným prvkem – a totiž, že jako jediný z nich dává svému projektu filozofický základ. Odůvodňuje svůj pacifizmus myšlenkou univerzální harmonie, tak jako později Leibnitz. Liší se také tím, že vidí jako ústřední podmínku úspěchu celého svého záměru, aby se společnost stala vychovávající. Hlavní společenskou roli přisuzuje místo státu nadstátní organizaci – není tudíž třeba hledat „nejlepší státní zřízení“...Komenský překonává středověký dualismus tím, že sám sebe nestaví do role republikána či monarchisty, či snad demokrata; to vše bere jako dílčí součásti, obsažené v té všeobecné. Nelze ale upřít Komenskému jedno. A totiž že celkový duch, oživující jeho společenské projekty je veskrze demokratický. „*Komenský tak na prahu moderní racionální civilizace svými metodami, kterým lze zajisté někdy vytýkat subjektivnost a konstruktivnost, dospěl k závěrům, z nichž mnohé moderní technická, hospodářská a mravní situace rovněž vynucuje.*“¹⁷⁷

Na tomto je patrné, jak Komenský hluboko chápal možnosti a úkoly nové doby, na jejímž úsvitu stál. Nechápal vše – racionální uchopení přírody mu zůstalo cizí. Bez tohoto bodu však nemohl dotáhnout svůj záměr do úspěšného konce. Zůstal po něm univerzální výchovný systém, navržený jako náprava všech věcí lidských.

¹⁷⁵ Harisson předložil anglickému parlamentu návrh své pansofie. Měl to být výtah z 60 000 spisovatelů, z kterého by každý člověk mohl čerpat poučení, které hledá. Komenský ho zmiňuje v dopise *Přátelům žijícím v polském Lešně*. Viz.: KOMENSKÝ, J. A. *Ad amicos Lesnae in Polonia agentes*. In: *Dílo JAK*, s. 114.

¹⁷⁶ Do linie utopistů Campanella – More náleží spíš J. Harrington, než Harrison. Viz. HARRINGTON, J. *Republika Oceána*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1985.

¹⁷⁷ PATOČKA, J. *Komeniologické studie I*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1997. s. 231. ISBN 80-86005-52-6.

4 KOMENSKÉHO FILOZOFIE VÝCHOVY

4.1 Komenského teorie poznání

V této části práce je na místě se podívat na to, co z Komenského filozofie vyplývá pro samotnou pedagogiku, pro filozofii výchovy. A jakým pohledem je jeho filozofii výchovy vhodné a nutné nahlížet tak, aby to byl pohled objektivní a také aby byl pro dnešní dobu aktuální.

Komenský rozlišuje ve svém díle množství různých gnoseologických kategorií: pravdu, omyl, smysly a rozum, nebo pojmy jako teorie versus praxe či hranice poznání. Výklad těchto pojmů je pro pochopení Komenského pedagogických myšlenek rozhodující.

Rozlišuje tři základní zdroje poznání. Suma věcí, kterou se mají vychovávaní naučit, má jim být předána primárně prostřednictvím smyslů. Ty lze chápat jako základní prostředek poznání individua.

To, co přichází do mysli skrze smysly, dostává k posouzení rozum: „*Dílně lidské vševědoucnosti se říká mysl (rozum), a je to Bohem věnovaný nástroj pro vyzvzdění všeho.*“¹⁷⁸ Pokud ale rozum nestačí vysvětlit taje věcí, přichází víra. Ta nám pomáhá uchopit třetí zdroj poznání, samu Bibli. Víra spolupracuje s rozumem - i ten může být omylný. Proto bylo dle Komenského jako nástroj dáno člověku neomylné Písmo, pakliže je ovšem správně pochopeno. Komenský zde staví požadavek na spolupráci filosofie a náboženství.

Pro Jana Amose je důležitou gnoseologickou kategorií pravda. Tu nahlíží takto: „*Pravda je nejprve ve věcech, teprve na druhém místě v mysli, jež správně věc chápe.*“¹⁷⁹ Pravda dle Komenského představuje jednotu a harmonii. Pokud ji nevidíme celou, může dojít k omylu. „*Nepoznáváme-li něco v celku, nepoznáváme to bez omylů, protože pravda si přeje být uvedena do stejných souvislostí v pojmech naší mysli, v jakých se nachází ve věcech.*“¹⁸⁰ Každá jednotlivost věci, kterou nesprávně rozeznáme, nás může uvést v omyl. V pojetí pravdy lze vystopovat další rys Komenského didaktiky – a totiž její celkovost. Komenský dokládá, že tam, kde neuchopíme celek v celé jeho

¹⁷⁸ KOMENSKÝ, J. A.. *Pansofia, Svět materiální*. In: *Obecná porada* sv. 2, s. 479.

¹⁷⁹ KOMENSKÝ, J. A. *Cesta světla*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1961. s. 65.

¹⁸⁰ KOMENSKÝ, J. A. *Panaugia*. In: *Archiv JAK XVIII*, 1959. s. 145.

podstatě, nemáme jistý přístup k pravdě. „*Pro pedagogiku mělo jeho pojetí celostní a harmonické pravdy velký význam jako gnoseologické zdůvodnění požadavku soustavnosti, úplnosti, všestrannosti výchovy a vyučování.*“¹⁸¹

U Komenského je patrný mimo jiné i jeho gnoseologický optimismus. Má silnou víru v poznávací schopnost individua a i v jeho síly k nápravě. V každé lidské bytosti je přítomný odraz všemohoucího Boha - jen jeho schopnosti jsou pochopitelně oslabeny. Komenský tvrdí, že „*Lidská mysl je neskonalé obsáhlá, že je v poznávání skoro bezednou hlubinou.*“¹⁸² Chuť poznávat veškerou realitu kolem sebe je každému člověka vrozená, je jeho přirozeností. Pro mysl je myšlení tak přirozené, jako je přirozeností pro oko vidět či pro ucho slyšet.¹⁸³ Komenského gnoseologický optimismus je akcentován i v oblasti vyučování: „*Nikdo není úplným špalkem, a slabí duchem bývají obvykle silnější tělem, a tedy schopnější k snášení námahy; proto nemají být ponecháni bez pomoci.*“¹⁸⁴ Každý nevzdělanec se tedy může stát vzdělaným. Záleží pouze na volbě správné metody a také na tempu a samotného vyučovacího procesu.

Komenský ale neřeší pouze teorii vyučování, za základ vědění považuje praxi. Kvalitní praxi Komenský dokonce teorii nadřazuje. Přirozenost totiž vede člověka věci ovládat, manipulovat s nimi, tvořit a budovat. Děti více zabaví praktická činnost než pasivní poslouchání vychovatele. „*Všemu, čemu se žáci učí, necht' se učí praxí.*“¹⁸⁵ Věcné nazírání, které doplní samotný výklad, napomůže dle Komenského tomu, aby se dosáhlo pravého poznání věcí. Názornost se tak pro něho stala samotným principem poznávání.

Komenského pojetí výchovy lze charakterizovat jako výchovu kosmickou, vedoucí k humanitě a lidskosti; takto to alespoň nazírá ve svém pohledu na Komenského filozofii výchovy Jan Patočka. Výchova dle něho je východiskem z labyrintu krize. Člověk se tak dostává do souladu s harmonickým řádem světa. Pomáhá tak k navrácení světa do původního stavu tak, jak byl dán od Boha.

¹⁸¹ PATOČKA, J. *Komeniologické studie I.* 1. vyd. Praha: Oikoymenth, 1997. s. 182. ISBN 80-86005-52-6.

¹⁸² KOMENSKÝ, J. A. *Velká didaktika.* s. 76.

¹⁸³ Srov. KOMENSKÝ, J. A. *Pansofia, Svět možný.* s. 273.

¹⁸⁴ KOMENSKÝ, J. A. *Pampaedia.* s. 21.

¹⁸⁵ KOMENSKÝ, J. A. *Metoda jazyků nejnovější.* Praha: SPN, 1964. s. 57.

Komenského pojetí výchovy je celoživotním procesem, kterého by se měli účastnit všichni lidé bez výjimky. K výchově přistupuje jako k péči o otevřenou duši – duši otevřenou všemohúru, ne existující v izolaci a uzavřenou do sebe. Uzavřená duše je charakteristickou pro novověké chápání výchovy. Ta se zakládá na odlišení člověka jako *res cogitans* od *res extensa*, tedy od okolního světa. „*Podstatou výchovy je přivést dozrávajícího, tj. osamostatňujícího se člověka k základní krizi lidského života – přivést jej k ‚obratu‘, k obrácení od subjektivní (instinkty a tradicí dané) vázanosti, subjektivního chápání situace [...] k pochopení lidského privilegia pravdy ve smyslu a subjektivní otevřenosti.*“¹⁸⁶

Jan Patočka v rámci svého komeniologického bádání oceňoval Komenského aktuálnost. Považoval ho za zakladatele pedagogiky systematické - vychovatele, který jako první dokázal propojit teorii výchovy s praktickým vychovatelstvím. Spolu s Komenským považoval výchovu za celoživotní, kosmický proces, dotvářející tvář poznatelného. Patočka stejně jako Komenský zakládá svou teorii výchovy na teorii duše otevřené světu, aktivně pracující sama na sobě: „*Přesto však, že Komenský nedošel nikdy k autonomní lidské osobnosti, [...] předpokládá jeho výchovný plán a jeho výchovné pojetí světa člověka ne jako pasivní, nýbrž činnou a činorodou bytost*“¹⁸⁷.

Proces výchovy je nutně spojen s krizí. Patočka i Komenský to vnímají podobně, každý ale přistupuje k tomuto problému z jiné strany. Komenský vidí výchovu jako prostředek nápravy celé společnosti, kdy cílem je navrácení se k Bohu a také k dokonalé obci. Jako prostředek uzdravení věcí lidských – politiky, náboženství i filosofie... Patočka naopak výchovný proces vidí jako cestu k dosažení krize, k otřesení základy lidské existence a k nastoupení na cestu péče o duši.

¹⁸⁶ PATOČKA, J. Dopis 4/69, Jan Patočka Klausu Schallerovi, Praha 11. 8. 1969. In: *Korespondence s komeniologií II*. Praha: Oikoymenth, 2011. s. 126-127.

¹⁸⁷ PATOČKA, J. *Péče o duši III*. Praha: Oikoymenth, 2002. s. 181. ISBN 80-7298-054-8.

4.2 Vychovatelovo působení

Svatý Augustýn v pojednání *De magistro*¹⁸⁸ ukazuje, že vlastním výchovným činitelem je Bůh. Uvádí evangelium sv. Matouše¹⁸⁹, kde se praví že „nemáme na světě nikoho jmenovat učitelem, protože jediný učitel všech je na nebesích“¹⁹⁰. Na celém spisu je zajímavé to, že o učiteli se tu pojednává vlastně jen až na jeho samém konci a nejdůležitějším sdělením je zde to, jak vychovávaný objevuje pravdu v sobě samém. Komenský tento názor ve své vševědě velkou měrou přebírá a rozvíjí – žák se přece učí tak, že to, co je mu předkládáno učitelem, zvažuje u sebe sama. Soustředí se v sobě samém, snaží se zahlédnout ono učitelovo poselství ve svém nitru – objevit vlastní pravdu, uloženou ve své duši. Uvědoměním si pravdy uvnitř sebe sama se vlastně žák teprve učit začíná. Vychovatel dává žákovi poznat pravdivé věci, žák se ale neučí pouze prostřednictvím tohoto sdělení, neučí se učitelovými slovy, nýbrž znamenitými věcmi, které odhaluje uvnitř žáka Bůh...

Komenský dle vzoru sv. Augustýna však nepodceňuje vychovatelovu osobnost a ostatně ani použité metody – sám se metodologií ostatně pilně zabýval. Sám Augustýn napsal spis s názvem *Kniha o vyučování katechumenů*¹⁹¹, v němž je pojednáno o vyučování – dokonce i popisuje metodu. Učitel je zde popsán jako výmluvná a vzdělaná osoba...

S ohledem na obsah minulých odstavců je nutné si položit otázku, jak si vlastně Komenský představoval samotné zprostředkování vzdělání. Jak moc Augustýn ovlivnil jeho pohled na praktickou realizaci jeho pedagogických myšlenek a také jak moc se do tohoto vlivu promítl vliv Aristotelský a Platónský.

Co tedy vytyčuje cestu výchovy a vzdělání? V již naznačeném smyslu je to přesvědčivý a zdatný vychovatel. Pro vztah vychovatele s vychovávaným je charakteristické, že mezi nitrem a vnějším projevem se rozkládá široký a hluboký příkop. Vychovatel svým působením pouze klepe na dveře nitra vychovávaného. To

¹⁸⁸ Sv. AUGUSTIN. *O učiteli*. Praha: 1942.

¹⁸⁹ Sv. MATOUŠ. 23,8 a následující.

¹⁹⁰ Sv. AUGUSTIN. *O učiteli*. Praha: 1942. s. 26.

¹⁹¹ Sv. AUGUSTIN. *Kniha o vyučování katechumenů*. Praha: 1901.

podstatné, probuzené klepáním vychovatelovým, se musí udát v nitru vychovávaného – projev vychovatelův zas nevystihuje zcela jeho vnitřní přesvědčivost...¹⁹²

Komenský vidí zdatnost vychovatele v jeho přesvědčivosti. Jeho přesvědčivost pak je akcentována pravdivostí a spravedlností. Tato oddanost pravdivosti a spravedlnosti by měla být hlavním životním úkolem a cílem vychovatele.

4.3 Komenského východiska moderní pedagogické vědy

Svět moderního člověka je neživý, je prostorem, ve kterém se pohybují vlivem sil věci. Mechanismus tohoto pohybu dle Descarta nemá žádný jiný smysl, než pohyb sám. Být tedy znamená stav, kdy se jedinec vyskytuje někdy a někde v prostoru tohoto světa, zaplňuje dočasně vymezenou oblast. Univerzum je souhrnem všeho – „výskytistě“ výskytů.

Bytí, jako forma pouhého výskytu někde, je základem ontologie moderního pojetí všeho, co jest. Potud ještě Komenský došel, při svém nepochopení a odmítnutí Descartova mechanismu. Dospěl i k odmítnutí pocitu sounáležitosti bytostí na světě – vše kromě subjektu, je vyskytující se objektem... Svět není společným domovem.

Moderní vychovatel se nejspíš velmi zesměšní, když se bude snažit dovést vzdělávaného k tomu, aby rozuměl „správné existenci bytostí“: „...*zdůrazní-li třeba, jak se obilné zrno správně chová, když zasazeno vyklíčí, na jaře vyroste a v létě dá klas, aby v zimě odpočívalo, jak se správně chová obilí, má-li kořeny v zemi a stvol do výše vzpřímený; takový výklad má moderna za hrubě nevěcný antropomorfismus. Podle ní to vše vlastně nemá s lidským světem nic společného – kromě toho, že jde o surovinu na výrobu potravin. Takové nevěcné zlidšťování lze prý tolerovat leda básníkům, těm nevědecky snícím fantastům.*“¹⁹³ Mezi individuem a ostatními bytostmi se nachází propast, o které dnes vlastně člověk neví. Je totiž totiž zajatcem spěchu moderního stylu. A moderní škola tuto propast dále prohlubuje: nutí žáka vyznat se v tom, co mu zastírá pravou přirozenost věcí, bytostí, světa...

Pojem nitra moderní doba rezervuje pouze subjektu. Ostatní bytosti jsou ve vztahu k subjektu ve své podstatě pouze věcmi zevními, zevně rozhýbané. „*Zvěcnění*

¹⁹² Sv. Augustýn píše, jak málokdy se mu líbí jeho vlastní výklad, jak se na sebe mrzí, že jeho jazyk neumí vystačit jeho srdci.

¹⁹³ PALOUSH, R. *K filosofii výchovy*. 1. vyd. Praha: SPN, 1991. s. 85. ISBN 80-04-25390-3.

*jsoucen, původně též výronů ducha, je dovedením novoplatónských myšlenek do absurdního konce: duchovní je cosi, co do reálného světa vlastně nepatří.*¹⁹⁴ Reálný svět je tudíž pouze ten materiální – duch je mimo tato určení, je mimo tento svět. I z vědeckých pozic je však možné nazřít božské věčné pravdy. Na místě bloudění v hranicích pouhého lidského vegetování je ale možné nabídnout jiný náhled – náhled, který je nadhledem věčnosti. A základy tohoto nadhledu, které pak rozvinul Descartes, jistě položil již Komenský.

Není náhoda, že moderní věda se ve svém základu odvolává na myslitele řecké předaristotelské tradice. Bacon často zmiňuje Sokrata ve chvílích, kdy usiluje o nové vědecké nástroje. Descartes zase Sokrata jmenuje ve své korespondenci a také koncipoval spis *O Sokratově géniu*. Současná věda, tedy i ta pedagogická, jistě představuje cestu dál. Na této cestě nalézá a ještě určitě nalezne mnohé pozoruhodné, co díky starým metodám nebylo možné nalézt. A v pedagogických vědách se lze dodnes dopátrat právě Komenského vlivu...

Pojetí tradičních škol je věcí minulosti. Stále více se prosazuje pojetí školy jako koncepčně modernizované – tj. s čím dál větším akcentem na přírodovědné obory, na úkor klasických předmětů, tak jak je znalo dvacáté století. Už i speciální školství se dnes považuje za základní výbavu pro budoucí pracovní život, pro zaměstnání... Z původně „svátečního“ pojetí školy se stala škola všedního dne, přesně taková, jakou si Komenský přál ve své vševědě!

4.4 Komenského filozofie výchovy a moderní vědeckost současné školy

Je-li nahlédnuta moderní institucionalizovaná výchova dnešního školství pohledem Platónových jeskynních zajatců, kteří vystoupili z jeskyně na světlo skutečného světa (života), nutně je vidět paralela. Mnohdy se právě ona spolupodílí na věznění oněch vězňů; nové a nové generace přivádí do pozice spoutaných vězňů, usazených do hlediště (lavic) s jednostranně směřovaným výhledem a nechce jim dovolit toto vězení opustit. Komenského přesah k tomuto tématu je srozumitelný. Nikdy se nestal zastáncem myšlenek moderní vědy, která oddělila subjekt od objektu a která způsobila, že myšlenka účinného vědění byla tímto zpochybněna. To, že vlastně setrval celý svůj život velkou měrou na pozicích středověku a moderní filozofický

¹⁹⁴ PALOUSH, R. *K filosofii výchovy*. 1. vyd. Praha: SPN, 1991. s. 86. ISBN 80-04-25390-3.

mechanismus nikdy nepřijal, jeho pedagogické myšlenky nebyly zasaženy tím snad jediným negativním vlivem moderní vědy na pedagogiku, uvržením vzdělávaného do pozice jeskynních zajatců platónských.

Vědeckost školy vycházející z tradic Komenského má být ovlivněna proměnami současné vědy – může se znovu obracet ke svému původnímu poslání. Věda tak může znovu otevřít výchově dveře vězení, které sama zabouchla. Takto osvobozená výchova se může ve shodě s pohybem vědy sama pohnout směrem k svému určení, cíli. A že jí vševědný a všenápravný směr určil již Jan Amos, není třeba připomínat...

4.5 Komenského filozofie výchovy a soudobé speciální školství

Bádání nad bytostným určením výchovy zavádí nejprve k určení bytostnosti. Ta je intimně propojena s časností pobývání; současně vidí bytost jako jsoucnost vnitřně časné. „*Rozvíjející se tj. explikující se svět se...vyjevil najen jako srozumitelný, ale i jako domov společného pobývání; vždyť základním posláním bytosti je vstřícné vcházení do vzájemnosti vespolečného poznávání a seznamování, je to nalézání, uvědomování si původní sounáležitosti.*“¹⁹⁵ Zde v tomto místě, v tomto pohledu filozofie na výchovu je třeba hledat počátečný impulz pro moderní vědu; totiž zabývat se blíže specifiky speciálního pedagogického přístupu k potřebným vychovávaným. Tato nelhostejná zaujatost pro všeobecné spolunažívání v universu, v domově svět, vede k výchově „osvobozování z pout ustaranosti, přezíravosti, egocentrizmu... Takto pojatá výchova se má stát nositelem pravé zkušenosti, má bojovat s povrchností a pokřiveným pohledem na svět. Komenský však do své filozofie výchovy ještě promítá faktor Božského vlivu, posledního ovlivnitelů výchovného výsledku a úspěchu – neobejde se bez něho vychovatel, ani vychovávaný.

Tímto úhlem pohledu lze i konstatovat, že modernímu speciálnímu školství se otevírá možnost navrátit se ke svému základnímu určení: být volným prostorem pro naslouchání bytostné výzvě. Takto pojatá a školou zprostředkovaná výchova je vztažena na celý lidský život, hlavně však k těm, jimž životní situace činí nutný speciálně pedagogický přístup vychovatelův.

¹⁹⁵ PALOUSH, R. *Filozofie výchovy*. 1. vyd. Praha: SPN, 1991. s. 91. ISBN 80-04-25390-3.

5 VYUŽITÍ FILOZOFIE VÝCHOVY VE SPECIÁLNÍ PEDAGOGICE

Hned na začátek této kapitoly je nutné si položit otázku, jaký může být praktický smysl filozofie výchovy, při její spekulativnosti, pro výchovu a vzdělávání v konkrétním speciálně pedagogickém výchovném procesu. Vždyť na rozdíl od nabývání vědeckých poznatků se způsob přijímání filozofických znalostí poměrně značně liší. Filozofie neexperimentuje a ani nezná nějaké tabulky přesných pouček, jako třeba matematika či fyzika...Čím tedy může pomoci takovéto spekulativní myšlení při procesu tak reálném jako je výchova, potažmo výchova například v etopedickém speciálně pedagogickém pracovišti typu diagnostický či výchovný ústav? Kde vezmeme reálnou oporu pro své filozofické názory, když víme, že pouze odborná věda dává spekulativnímu myšlení a abstraktním úvahám praktický rámec. Jak tedy obojí propojit tak, abychom z toho měli při procesu výchovy nějaký užitek?

Nesnadnost nalezení odpovědi na výše položené otázky nejspíš zavinila, že převážil ten názor odborné pedagogické veřejnosti, který chce výchovu a vědu s ní spojenou úplně odpoutat od jakýchkoliv filozofických předpokladů. Založit speciálně pedagogickou výchovu na přesném vědění, učinit z výchovy „zaměstnání“ metodicky podobné vědám přesným, typu matematika. *„Filosofie se vykládá jako pouhá spekulace. ‚Spekulace‘ má hanlivý příděch něčeho fantastického, něčeho, co se vznáší nad skutečností a proti čemu stojí pozitivní věda. Filosofie podle tohoto názoru nemá žádného pravého vědění, jejím oborem jsou nejvýše otázky, které se nestaly zralými pro skutečné vědění.“*¹⁹⁶ A přesto přišla filozofie s pojmem atomu. Vidíme, že klasifikací základních životních funkcí se jako první důkladně zabýval velký filozof Aristoteles...

Proč se tedy stalo, že se filozofie vzdala těchto oborů ve prospěch jednotlivých věd? Snad to bylo proto, že filozofie sama nedokázala záhady, kterými se zabývala, dovést tak daleko, aby bylo možné se dle určité metody a experimentu přesvědčit o jasných výsledcích. Komenský svou snahou o zpracování metodologie na tento problém reaguje, jistě ho také takto také pociťoval. A přes tuto jeho metodologickou snahu lze o

¹⁹⁶ PATOČKA, J. *Péče o duši I*. Praha: Oikymenh, 1996. s. 364. ISBN 80-86005-24-0.

něm říci, že primárně zůstal filozofem, snažícím se přetavit filozofii pomocí své metodologie v pedagogickou vědu. Samotný výsledek tohoto jeho pokusu hovoří za vše.

Další otázka, kterou je zde na místě si položit v kontextu filozofie a pedagogická věda je, zdali by se měl speciálně pedagogický obor orientovat výhradně na výchovu postavenou jen a pouze na odborných vědách, jako jsou biologie, sociologie nebo psychologie...K tomuto se vyjadřuje Auguste Comte¹⁹⁷ svým pozitivizmem: učí, že filozofie je určena, aby ve svém důsledku úplně zmizela. Že je pouze „zbytkem“ z otázek dosud nejasných, že filozofie musí v budoucnu, po vyjasnění otázek všech uvolnit místo vědě...Filozofie dle Comteho nemůže výchově ničí přispět, protože nedisponuje žádnými vlastními poznatky, nebo je čerpá z věd odborných. Pakliže by měl pozitivizmus pravdu, bylo by asi skutečně nejlépe založit výchovu výhradně na úzce specializovaných vědách.

Jistou reakcí na tento stav může být příklad, který Patočka použil ve své *Péči o duši*: „*Vám všem, kdo vyučujete na školách, je známa určitá námitka, kterou nerozumní rodiče, nerozumní žáci často adresují škole, když říkají: většiny školní výuky nepotřebujeme, to jsou takové všeobecné poznatky a pojmy, v životě toho nebudeme nikdy potřebovat.*“¹⁹⁸Tento postoj je právě určován současným nahlížením na filozofii a praktickou vědu. Ale právě praktická pedagogická věda nenachází na tuto námitku jasnou odpověď – je jisté, že ve výchovatském snažení opravdu není vše účelné, aplikovatelné pro reálný život...Ale odpověď že „...*žák nemá se ve škole jenom naučit jistým prostředkům k určitým cílům, nýbrž má se naučit něco něco vyššího chtít*“¹⁹⁹nevychází z úzce specializované vědy, ale z filozofie výchovy. A právě Komenský filozof ve svém pojetí školy hrou tyto myšlenky jasně formuloval! Lze říci, že užitek, který plyne z filozofie pro žáka, nebo vychovatele je jiný, než který plyne z odborné vědy. Filozofie se snaží rozšířit sám obzor lidské existence, uchopit její samu podstatu. Odborné vědy pak odlišují „věděni“ a „věděné“ a oddělují obé od sebe – věděni a věděné tak stojí proti sobě.

¹⁹⁷ Auguste Comte (1798 - 1857) francouzský matematik, společenský reformátor a originální myslitel, zakladatel pozitivismu a jeden ze zakladatelů sociologie.

¹⁹⁸ PATOČKA, J. *Filozofie výchovy*. Samizdatové vydání po roce 1977. s. 3.

¹⁹⁹ PATOČKA, J. *Péče o duši I*. Praha: Oikymenh, 1996. s. 367. ISBN 80-86005-24-0.

V čem tedy vlastně lze vidět užitek filozofie pro pedagogiku jako vědu? Asi v tom, že filozofie jako taková tkví ve schopnosti člověka pochopit celek skutečnosti. To ovšem nemá znamenat, že člověk tohoto pochopení již dosáhl. V procesu dějin filozofie výchovy se tento proces teprve vyvíjí, zdokonaluje. Lze tedy vidět filozofii jako schopnou uvažovat a uchopovat to dominující životu jako celku, tomu co životu dává jeho smysl. A právě pedagogika spočívá na jisté ideji smyslu života, kterou se filozofie zabývá...Zde je tedy pojmenován zdroj kompetence filozofie, zabývat se analýzou idejí a předpokladů, na kterých pedagogika stojí. Na pochyby ohledně kompetence filozofie zabývat se idejemi pedagogiky zde tedy odpověď padla. Jaký tedy má skutečný smysl pro výchovu a pedagogiku? Podává jistě celkový výklad – klíč ke smyslu života a okolního světa. A pedagogika, coby věda o výchově, se takovými pojmy zabývá také, v určitém úhlu pohledu je na nich také postavena.

Pedagogika však předpokládá určitý výklad světa a života ve vztahu k němu. Tam, kde proces výchovy přestává být neuvědomělým a přirozeným procesem a stává se problémem, tam pedagogika vzniká. Ptá se, jak nejlépe, za jakým účelem a jak vědomě problém řešit. Jak bez výjimky celého člověka výchovně uchopit, jak jej udělat co možná...Jakým? Zde je právě zakopán problém pedagogiky a lze si troufnout říct, že konkrétně jejího oboru snažení, zabývajících se výchovou speciální obzvlášť. A na otázku jakým že se má stát člověk procházející samým procesem výchovy, si bez filozofického přispění sama pedagogika odpovědět dát nedokáže.

Může se filozof, vycházející z abstraktních individuálních idejí vůbec vyjadřovat ke skutečnosti výchovy? Komenský to dokázal a ovlivnil teorii i filozofii výchovy prostřednictvím svých pokračovatelů až do dnešních dnů. Paradoxem je, že svou filozofii nepřiblížil k dokonalosti filozofie Descarta; přesto jeho odkaz filozofii výchovy tím nedoznal vážnější újmy.

Výchova je vlastně formací určitých lidských schopností ve vztahu ke společenství tak, aby kulturní hodnoty staré generace byly předány generaci nové. Má svoje přirozené předpoklady – nehotovost člověka, přicházejícího na svět s možností rozvíjet se všemi možnými směry. Rozvíjet se může jak po stránce fyzické, tak po stránce prožívání, tedy zkušenostního procesu, který ústí do procesu formování osobnosti. A mezi těmito procesy jsou velké rozdíly v kontextu různých skupin lidí, tak jak je prožívají. Patočka uvádí rozdíl mezi venkovským a městským dítětem, speciální

pedagog bude takto více vnímat rozdíl například mezi sociálními skupinami, jejichž příslušníky vychovává, či mezi zdravotními hledisky...A přitom v tomto formování nelze vidět nějaký konkrétní vliv – pouze následek přirozeného okolí a života, probíhajícího v různých formách.²⁰⁰ „*U nás slovo vzdělání má význam užší, to je něco, co není jenom jakákoliv výchova, nýbrž zvláště upravená a zvláště hodnotná výchova. Já jsem pro to volil slovo formace, v němž je obsaženo slovo forma, které ukazuje, oč jde: že z toho procesu, který se odehrává ustavičně v našem životě, něco pevného zůstává. A člověk posléze nabývá jistého pevného tvaru, nabývá jisté konsistence své celé bytosti, která je, abychom tak řekli, jeho majetkem.*“²⁰¹

Jeden z možných druhů formace dle Patočky může být formace bezděčná, nebo s minimem účasti vychovatele. Může být tento přístup použit při speciálně pedagogické péči o žáka? Odpověď je, že ztěží. Do této péče přichází k výchově jedinec, u kterého z nějakého důvodu bezděčná formace selhává, či vůbec nejde uplatnit. Lze tedy říci, že v tomto oboru pedagogiky velmi záleží na výkonu vychovatele.

Již větší šanci na úspěch má ve speciální pedagogice taková formace, na které vychovávaný vědomě participuje. Alespoň částečně je jím uchopen samotný smysl jeho výchovy. Nelze však tento typ formace pojmut čistě individualisticky, z důvodu členství vychovávaného v určitém společenství. Tento typ formování je již pro speciální pedagogiku mnohem přijatelnější.

Výchovu lze také nahlédnout způsobem procesu přenosu z generace na generaci. Vzdělávací materiál se znovu a znovu aktualizuje a proces probíhá s minimem vědomostí. Tak probíhá výchova u primitivních národů; je však lehce zranitelná jakýmkoliv společenským pohybem, směřujícím v prudkou, vnucenou změnu v životním stylu těchto.

Výchovní proces ve všech svých etapách svým smyslem tvoří celek, je jednotou. Důležité ovšem je, aby každý zúčastněný vychovatel byl zařazen na správné místo v systému institucí, který je reprezentantem společenské funkce výchovy. Musí si také uvědomovat všechny důležité momenty výchovního procesu.

²⁰⁰ Existují celé výchovné systémy, které chtějí vyloučit kvůli těmto následkům všechnu pozitivně formující výchovu, tak aby vychovávaný nepoznal, že je veden. Viz. Rousseau nebo Tolstoj.

²⁰¹ PATOČKA, J. *Péče o duši I*. Praha: Oikymenh, 1996. s. 387. ISBN 80-86005-24-0.

Výchovu lze filozoficky definovat také jako zápas, odehrávající se ve výchovné situaci. Takovou pedagogickou situaci lze charakterizovat dvojím způsobem: pohledem vychovatele i z hlediska vychovávaného. Postavení vychovatele lze dále rozdělit třemi jeho charakteristikami: objektivní pozice – věda, umění, kultura, pozice vztažená ke společenství a také ke konkrétnímu jedinci nebo jedincům, kteří podléhají přímo pedagogickému úsilí vychovatelovu.

Proč je ale v tomto pojetí nutné nazývat výchovu bojem? Zápas mezi vlídným, milujícím vychovatelem a okouzleným žákem přeci není zápasem v pravém, slova smyslu! Nejedná se totiž o boj mezi někým, ale o něco. Ze speciálně pedagogické praxe však vyplývá, že k „zápasu“ ryze nenávisnému může během výchovného procesu docházet; v etopedických zařízeních je to jev poměrně běžný. Zároveň zde ale musí zaznít, že jakýkoliv takovýto stav ve své podstatě ničí jakýkoliv pozitivní výchovný proces. Stejným příkladem může být třeba vyhrocený mezigenerační zápas mezi dospívajícími dětmi a rodiči...

Oč vlastně v takovémto boji přesně jde, je jasné. Je utvářen vychovancův život, probíhající boj je bojem mezi vychovancem a vychovatelem o to, kdo získá větší vliv na životní směřování chovancovo. Průměrný klient etopedického zařízení například má poměrně jasno, ohledně tohoto svého životního směřování. Je ale během výchovného procesu podroben vychovateli. Záleží na pojetí výchovy samotným vychovatelem, zda považuje klienta za autonomní centrum, jehož role při výchovném procesu je významná, a tudíž přijme jeho konkurenci, která výchovnou práci do jisté míry komplikuje. Je nelehkým úkolem tento stav přijmout ve chvílích, kdy vychovávaný prochází krizí a výchovný proces z této své pozice maří. Zájmy takového klienta neleží už ve směru přirozené expanze snah vychovatelových. ²⁰² „*Výchova nechce jenom rozvinout přirozené schopnosti, síly, jež samy sebou vykvetou a dají plod, nýbrž nutí člověka, aby svoji spontánnost, samočinnost, rozvinul určitým směrem; a v tomto procesu zápasu mezi okamžitými impulzy a okamžitým světem vyvíjejícího se vychovance a mezi pevnou ustálenou a zformovanou vůlí vychovatele se odehrává celý proces výchovy, v tom je i její konflikt.*“ výsledkem takového konfliktu ale nemá být vítězství jednoho z nich. Kompromis je vítězstvím obou, zvláště, je-li „naplánován“ vychovatelem...

²⁰² PATOČKA, J. *Filosofie výchovy*. Samizdatové vydání po roce 1977. s. 27.

Poslední část této kapitoly se zabývá tím, jaké jsou vlastně možnosti a meze výchovného procesu, z pohledu filozofie výchovy. Tyto možnosti a meze se dají rozdělit na dvě skupiny: jsou to možnosti plynoucí z pramenů mimo vlastní pedagogickou situaci a pak ty druhé, které vyplývají ze samé její podstaty.

Ty první jsou trojího druhu: individuální schopnosti vychovávaného a vychovatele, společenská skutečnost a dosahovaná vzdělanostní úroveň daného společenství.

Individuální možnosti se týkají především předpokladů vychovávaného k úspěšné absorpci výchovy. Existují meze, které výchova nemůže nikdy překonat – jsou dány přírodními vlivy...Důležitý je také stupeň přirozeného vývoje subjektu, coby předpokladu pro formovatelnost výchovou. Vychovávaný také dostává výchovu dle svého společenského zařazení, atd. Vzdělanostní úroveň společnosti a cíl výchovy k ní vztažený je legitimním cílem; k ničemu jinému ostatně není možné vychovávat, než k tomu, k čemu společnost již dospěla, ke stávajícím hodnotám...

Druhé možnosti vyplývají z pedagogické situace. Rozlišit se zde dají dva zřetele: hledisko vychovávaného a vychovatelovo. Přičemž první zřetel je pro pohled filozofie výchovy mnohem zajímavější, než ten druhý. Pro vychovatele jsou v ideálním případě všechny podmínky splněny. Má převahu ve výchovném procesu, jeho autorita a moc je v převaze vůči svobodné vůli vychovávaného...Vychovatel ho vede za cílem, které jsou jasné hlavně jemu. Ať už to jsou cíle intelektuální, nebo kázeňské. Posléze ale začíná být více a více aktivní vychovávaný. Vychovatel se v rámci tohoto procesu stává spíš povzbuditel, dodavatel, kterého ale vychovávaný stále potřebuje. Jeho svoboda ale již získává převahu nad vychovatelem...Jeho výchova se stává čím dál víc sebevýchovou a sebevzděláním. Přesně tak, jak tuto situaci Komenský předjímal ve své Pansofii... „*Vzdělanost není nic jiného, než svobodné přijetí společností akceptovaných, ve společnosti již žijících cílů, jež životu dodávají smysl, a znakem skutečné vzdělanosti je spolutvorba na nich.*“²⁰³

²⁰³ PATOČKA, J. *Péče o duši I.* Praha: Oikymenh, 1996. s. 419. ISBN 80-86005-24-0.

ZÁVĚR

Pro vyvození odpovědného závěru je nutno problém pojmut historicky. Teprve tehdy lze Komenského myšlenky zkoumat synteticky – tedy jako soulad vševědy, pedagogiky a všenápravy; nesmí se proti komplexu historických dat stavět stanoviska současná, spíš je třeba se soustředit na tehdejší faktickou situaci a pokusit se z ní pochopit smysl a ráz Komenského úsilí.

Slovenský komeniolog Ján Kvačala se o takovéto stanovisko snažil. Jako první zasadil Komenského do dobového rámce, do pravého „hemžení“ snah, ze kterých nakonec vykryštovala moderní doba ve svém pohledu na výchovu, novým pohledem na filozofii i svět jako celek. Kvačala však nedokázal zásadněji uchopit myšlenkový filozofický potenciál Jana Amose; místo toho se pokusil zasadit rámec Komenského osobnosti a procesů z ní plynoucích do prostoru nábožensky profétické – která mu byla bližší.²⁰⁴

Další z velkých komeniologů naší historie J. Hendrich se může pro změnu pyšnit zásluhou, že v Komenského snahách vševědných a všenápravných objevil souvislou myšlenkovou nit, táhnoucí se celým jeho duševním životem.²⁰⁵ Hendrich však svůj objev nijak ve svém výzkumu Komenského nevyužil, v jeho rozvinutí mu bránilo jeho nepochopení prolnutí Komenského činnosti pedagogické s jeho myšlenkami filozofickými. Dokázal však dostatečně formulovat problematiku pansofickou. Mnohem lépe než J. V. Novák a S. Souček, kteří nenašli jasný rozdíl mezi prvotními encyklopedickými snahami Komenského a jeho pozdějšími spisy pansofického období...K projektu vševědnému se Hendrich vyjadřuje takto: „*Byla tedy vševěda od začátku podnikem utopistickým a nutně na zcestí vedoucím, jak po stránce obsahové sloučením vědy s věrou, tak po stránce metodické uznáním paralelismu a důkazů z podrobnosti, jakož i rozvržením celého systému v celku i v podrobnostech.*“²⁰⁶

²⁰⁴ Viz.: KVAČALA, J. *Komenský. Jeho osobnosť a jeho sústava vedy pedagogickej*. In: *Slovenské pohľady. Časopis zábavno-poučný*, XXIII, 1913. s. 449., 593., 737.

²⁰⁵ Viz.: HENDRICH, J. *Jana Amosa Komenského snahy vševědné, všeosvětne a všenápravné*. in: *Pedagogické rozhledy* XXXIII (1923) s. 193.

²⁰⁶ HENDRICH, J. *Jana Amosa Komenského snahy vševědné, všeosvětne a všenápravné*. Zvláštní otisk z *Pedagogických rozhledů* XXXIII. Vlastním nákladem. Tisk Edvard Leschingr, 1923. s. 95.

V pojednání *Monatshefte der Comenius-Gesellschaft* z roku 1895 Novák nazval *Theatrum universitatis rerum* nejstarším pansofickým spisem Komenského. Proti tomu se ohradili Kvačala i Hendrich; naopak Souček přijal do jisté míry právě toto hledisko.²⁰⁷ Zatímco Souček odůvodňoval toto hledisko tak, že u Komenského nelze najít jasných myšlenkových hranic, ale nepřetržitě se vyvíjející přechody, Kvačala i Hendrich viděli v pansofii nikoliv běžnou encyklopedii, ale pokus o encyklopedii reformovanou, opravenou.

Toto hledisko bylo zohledněno i v této práci – umožnilo jednak posoudit celý proces vzniku Komenského pansofického myšlení a také dalo možnost celé jeho snažení seřadit do popsitelných period. Je ovšem zásadní položit si otázku proč, z jakého podnětu a za jakých okolností usiloval Komenský provést zamýšlenou reformu všeho lidského vědění, tedy snažení vrcholně filozofické.

Hendrich se ve svém pohledu na Komenského pansofická období dopustil nešťastné chyby, za kterou se ale na něho nelze zlobit. Při jejich hodnocení se totiž řídil slovy samotného Jana Amose, který sám *Theatrum universitatis rerum* do pansofické skupiny nepočítá.²⁰⁸ Má tedy pocit, že vznik pansofie lze datovat až do doby úspěchu spisu *Janua lingvarum reserata* z roku 1631.²⁰⁹ Je důležité si uvědomit, že tyto úvahy o souvislosti spisů *Janua lingvarum reserata* a *Janua rerum* uvozené výroky samotného Komenského se týkají pouze vzniku pansofické encyklopedie. Nikoliv pansofické myšlenky samotné...!

Dnes je jasné, že jisté návody a postřehy k reformě všeho vědění čerpal Komenský od Adamiho, Campanelly a hlavně od Bacona. Shody jeho Prodrumu s Baconovým spisem *Novum organum* (Nový nástroj) doložil věrohodně Stehlík.²¹⁰ V době dokončování koncepce *Didaktiky* byl Komenskému již Bacon znám.

Je zde na místě také poznamenat, že *Didaktika* není dílem izolovaným od ostatního úsilí filozoficko-pansofického. Komenský není slovutným pedagogem vedle

²⁰⁷ Viz.: HENDRICH, J. *Jana Amosa Komenského snahy vševedné, všeosvětne a všenápravne*. In: *Pedagogické rozhledy* XXXIII, 1923. s. 2., 97., 149., 193.

²⁰⁸ Viz.: HENDRICH, J. *Jana Amosa Komenského snahy vševedné, všeosvětne a všenápravne*. In: *Pedagogické rozhledy* XXXIII, 1923. s. 3 - 5.

²⁰⁹ Viz.: HENDRICH, J. *Jana Amosa Komenského snahy vševedné, všeosvětne a všenápravne*. In: *Pedagogické rozhledy* XXXIII, 1923. s. 3 - 9.

²¹⁰ Viz.: PATOČKA, J. *Bacon Verulamský a Komenského didaktika*. In: *Pedagogika* VI. 1923. s. 207.

svých pansofických zájmů, ale právě z nich jeho pedagogika vychází. A filozofie, která dodnes přináší takovéto pedagogické plody, nemůže být filozofií průměrnou či dokonce bezvýznamnou. Naopak. Bylo zde jasně doloženo, že je to filozofie stále živoucí. Z textu by měla vyplynout právě pro to důležitost studia Komenského filozofie zvláště pro pedagogy všech dob.

Komenského filozofie výchovy má co říci dnešní generaci žáků i jejich učitelů. Nejen co se týká metod vyučování, ale i směru, cíle a smyslu výchovné práce. Jeho filozofie byla poháněna toužebným přáním ideově zajistit, aby nebyly zaměňovány věci důležité s postradatelnými, hlavní s vedlejšími, zásadní s dílčími. Učitel i jeho žáci měli mít vždy před očima cíl člověka, aby se od něj neuchylovali. Pro Komenského bylo klíčové, aby člověk dokázal "zacházet dobře s Bohem", tedy zbožné srdce, dále pak "mravné a počestné obcování s lidmi", zahrnující mravní výchovu a až na třetím místě byla péče o "okrasu tohoto života", o vědy.

Z pohledu současného speciálního školství je více než jasné, že Komenského filozofie a filozofie výchovy, která z ní vychází, může ukázat tomuto oboru agogiky nový směr. Či spíš opory směřování a důvodů neustálého vědeckého pohybu. Nikdo dnes nejspíš nemůže zpochybnit, **ŽE** stojí za to se speciální pedagogikou zabývat a jí nadále vědně podporovat a upevňovat. Je třeba ale znovu a jasně formulovat **PROČ** tomu tak má být; je třeba pojmenovávat důvody, které k pohybu tuto vědu vedou. Bez filozofických základů výchovy se totiž ani současná moderní pedagogika dlouhodobě neobejde. Bez **PROČ** by se obsah **ŽE** čím dál více vytrácel, jako se po uhašení plamene vzápětí vytratí nad hrncem pára.

Komenského filozofické myšlení nám nedokáže dát odpověď na otázku, jestli ještě plamen pod hrncem hoří, či již dohořívá, anebo dokonce jestli již před okamžikem nezhasl. Dokáže nám ale pomoci s jeho opětovným rozdmýcháním poté, když se pára nad hrncem počne vytrácet... Takto chápaný přesah jeho filozofie do současné filozofie výchovy je asi nejdůležitějším poselstvím Jana Amose Komenského pro současné vychovatelské snažení jeho následovníků.

SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ

Seznam použitých českých zdrojů

Sv. AUGUSTIN. *Kniha o vyučování katechumenů*. Praha: 1901.

Sv. AUGUSTIN. *O učiteli*. Praha: 1942.

BACON, F. *Nové organon*. Kniha 2.

CAMPANELLA, T. *Atheismus triumphatus*. Paris: 1636.

CAMPANELLA, T. *Realis philosophia epilogistica*. Frankfurt: 1623.

DURDÍK, J. *Dějepisný nástin filosofie novověké I*. Praha: 1870.

HARRINGTON, J. *Republika Oceána*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1985.

HENDRICH, J. *Jana Amosa Komenského snahy vševědné, všeosvětčné a všenápravné*. Zvláštní otisk z *Pedagogických rozhledů XXXIII*. Vlastním nákladem. Tisk Edvard Leschingr, 1923.

HENDRICH, J. *Jana Amose Komenského Všenáprava (Panorthosie)*. Praha: 1950.

KAPRAS, J. *Nástin filosofie Jana Amose Komenského*. 2. vyd. Valašské Meziříčí: 1896.

KOMENSKÝ, J. A. *Cesta světla*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1961.

KOMENSKÝ, J. A. *Druhý stupeň Pansofie, Svět ideový čili pravzorový*. sv. 2 Praha: 1966.

KOMENSKÝ, J. A. *Gentium salutis reparator. Posel míru a blaha národů*. Praha: 1956.

KOMENSKÝ, J. A. *Kniha do obecného vlastnictví lidskému rodu, to jest Všeobecná moudrost*. Praha: 1966.

KOMENSKÝ, J. A. *Labyrint světa a ráj srdce*. 3. vyd. Praha: Odeon, 1984. 01-038-84.

KOMENSKÝ, J. A. *Metoda jazyků nejnovější*. Praha: SPN, 1964.

KOMENSKÝ, J. A. *Obecná porada sv. 2.*

KOMENSKÝ, J. A. *Obecná porada sv. 1.*

KOMENSKÝ, J. A. *Předehra pansofie; Objasnění pansofických pokusů.* Praha: Academia, 2010. ISBN 978-80-200-1862-5.

KOMENSKÝ, J. A. *O sobě.* vyd. 1. Praha: Odeon, 1987. 01-102-87.

KOMENSKÝ, J. A. *Theatrum universitatis rerum.*

KOMENSKÝ, J. A. *Věječka moudrosti neboli umění dobře svá díla opět probírat.* Praha: 1955.

KOMENSKÝ, J. A. *Velká didaktika.* Praha: 1953.

KVAČALA, J. *Jan Amos Komenský, jeho osobnost a jeho soustava vědy pedagogické.* Praha: tisk. Ed. Grégr, 1920.

KVAČALA, J. *Literatura. Jan Amos Komenský: O papežství.* Praha: Českobratrská jednota misijní, 1924.

LOCKE, J. *Esej o lidském rozumu.* 1. vyd. Praha: Svoboda, 1984.

MERHOUT, C. *Jan Amos Komenský.* Praha: Melantrich, 1920.

NOVÁK, J. V., J. Hendrich. *Jan Amos Komenský. Jeho život a spisy.* Praha: 1932.

PALOUŠ, R. *K filosofii výchovy.* 1. vyd. Praha: SPN, 1991. ISBN 80-04-25390-3.

PATOČKA, J. *Aristoteles, jeho předchůdci a dědicové.* 1. vyd. Praha: 1964.

PATOČKA, J. *Texty z let 1941 – 1958.* Samizdatové vydání po roce 1977.

PATOČKA, J. *Filosofie výchovy.* Samizdatové vydání po roce 1977.

PATOČKA, J. *Filozofické základy Komenského pedagogiky. Texty z let 1941 – 1958.* Samizdatové vydání, po roce 1977.

PATOČKA, J. *Péče o duši I.* Praha: Oikoymenh, 1996. ISBN 80-86005-24-0.

PATOČKA, J. *Komeniologické studie 1*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1997. ISBN 80-86005-52-6.

PATOČKA, J. *Komeniologické studie 2*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 1998. ISBN 80-86005-03-4.

PATOČKA, J. *Péče o duši III*. Praha: Oikoymenh, 2002. ISBN 80-7298-054-8.

PATOČKA, J. *Komeniologické studie 3*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 2003. ISBN 80-7298-079-3.

PATOČKA, J. *Korespondence s komeniologií II*. Praha: Oikoymenh, 2011.

TURNBULL, G. H. *Český úvod Janua rerum 1643*. Praha: 1951.

ZOUBEK, F. J. *Život Jana Amose Komenského*. Praha: 1892.

Archiv JAK X, 1927.

Archiv JAK 14, 1937.

Archiv JAK XV, 1940.

Archiv JAK XVI, 1957.

Archiv JAK XVIII, 1959.

ČČM III. 1829. Praha: 3. sv.

ČČM XXV. Praha: 1851. sv. 3 a 4.

ČČM XXXII. Praha: 1859. sv. 4.

Dílo JAK.

Dílo JAK 1

Dílo JAK 3.

Dílo JAK 14.

Dílo JAK 18.

Pedagogika V, 1955.

Pedagogika VI. 1953.

Časopis Matice moravské XLIX, 1925.

Časopis matice moravské LII. 1928.

Česká mysl I. 1900.

Filosofický časopis IV. 1956.

Listy filologické, LXXVIII, 1955.

Pedagogické rozhledy XX. 1907

Pedagogické rozhledy XXXII, 1922.

Pedagogické rozhledy XXXIII, 1923.

Slovo a slovesnost IX, 1943.

Sto listů JAK.

Theologia evangelica III, 1950.

Vybrané spisy JAK 2.

Vybrané spisy JAK 3.

Vybrané spisy JAK 5.

Vybrané spisy JAK 6.

Vývoj pedagogických idejí v novém věku. Brno: 1925.

Věstník královské české společnosti nauk 17. Praha: 1951.

Seznam použitých zahraničních zdrojů

ALEXANDROV, G. F. et al. *Istoria filosofii* 2. 1. vyd. Filosofický institut Akademie věd SSSR, 1941.

Slovenské pohľady. Časopis zábavno-poučný XXIII. 1913.

Bibliografické údaje

Jméno autora: Petr Šimáček

Obor: Speciální pedagogika

Forma studia: kombinované studium

Název práce: Filozofický přesah díla J. A. Komenského

Rok: 2015

Počet stran textu: 76

Celkový počet stran příloh: 0

Počet titulů českých použitých zdrojů: 73

Počet titulů zahraničních použitých zdrojů: 2

Počet internetových zdrojů: 0

Vedoucí práce: Mgr. Jan Josl